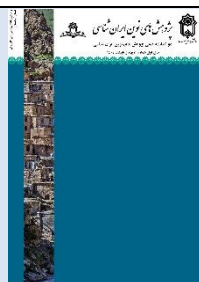

ISSN:

Journal of Modern Research in Iranology

Spring and Summer 2025, Volume 1., No. 1., pp. 57-81

www.mris.basu.ac.ir

DOI: [10.22084/MRIS.2025.31219.1003](https://doi.org/10.22084/MRIS.2025.31219.1003)

Urban Archaeology and Identity Construction: New Discoveries at the Shrine of Sultan Sheikhdad in the Historic Fabric of Yazd

Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi^{1*}, Bahareh Azhdari², Mohammad Hossein Dehghani³, Maryam Hassanzadeh⁴

¹ Assistant Professor of Iranian Center for Archaeological Research (ICAR), Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

² Ph.D Student in Restoration and Conservation of Historical Buildings and Urban Fabrics, Faculty of Conservation and Restoration, University of Art, Tehran, Iran

³ Master of Conservation and Restoration of Historical Building fabric, Faculty of Architecture, University of Tehran, Tehran, Chef of design atelier, Gonbad Davar Khane Torab company, Yazd, Iran

⁴ Graduated from Master of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article history:

Received 2025/07/07

Accepted 2025/08/09

Keywords:

Urban archaeology
Historic fabric of Yazd
Islamic-period archaeology
Sultan Sheikhdad Shrine

Corresponding author:

Mohammad Hossein Azizi
Kharanaghi

m.azizi@richt.ir

ABSTRACT

With the expansion of urbanization and the unchecked growth of metropolitan areas in the 20th and 21st centuries, the material heritage of historic cities has gained increasing significance. In response, urban archaeology has emerged as an interdisciplinary approach that not only engages in classical excavations within urban contexts but also utilizes historical documents, urban network analysis, remote sensing, and geographic information systems (GIS) to uncover hidden historical layers. This article aims to provide a comprehensive understanding of the role of urban archaeology in the identity-forming processes of historic cities. The historic city of Yazd, a masterpiece of earthen architecture and a striking example of adaptation to desert environments, has long been a focal point for studies on Iran's historic urban centers. Its historic fabric preserves multiple cultural layers from different eras, the interpretation of which requires meticulous field research. The shrine of Sultan Sheikhdad, as one of its most prominent landmarks, offers an exceptional case study for examining the city's historical and religious developments-not only due to its architectural form but also because of its enduring functionality and sacred status. Recent archaeological excavations at the shrine of Sultan Sheikhdad (8th century AH/14th century CE) have revealed a wealth of cultural and historical data spanning the Ilkhanid to Qajar periods. The findings include architectural remains, Timurid-Safavid tile-decorated graves, ceramic vessels, and unique evidence of mass burials and rituals linked to crises during the Qajar era. These discoveries position the shrine as a microcosm of Yazd's historical, religious, social, and identity-related transformations. Drawing on field-based archaeological evidence, this article analyzes the shrine's significance in deciphering the complex historical layers of Yazd and its role in historical identity formation within the framework of Iranian studies.

1. Introduction

Historical monuments in Iranian cities serve as

repositories of Iranian-Islamic identity, with every brick, wall, and tile carrying the long-term memory

of events and occurrences that have shaped these structures over time. The legacy of the people and governments that have forged our historical memory and national identity is embedded in these edifices, and their study-along with archaeological research-opens a window into the historical identity of this land. Indeed, archaeological studies can be considered an inseparable part of Iranology research, offering direct insight into the depths of history.

Yazd is an ancient city with a unique historical fabric. Recognized for its significance as the largest inhabited adobe complex in the world, it was inscribed on the UNESCO World Heritage List in July 2017 (UNESCO World Heritage Centre, 2017) (Fig. 1). The city of Yazd and its historic neighborhoods developed and expanded from the medieval Islamic period onward, and even today, a significant portion of Yazd's population continues to reside within its historic core. Despite this distinctive characteristic, archaeological studies in Yazd and its province have not received adequate attention. Consequently, a wealth of information-encompassing cultural, historical, architectural, urban planning, and folkloric data, all crucial for understanding the cultural and historical evolution of the people of Iran—remains undocumented and risks being lost without proper study, recognition, and publication.

Fortunately, the archaeological research project at the Mausoleum of Sultan Sheikhdad in Yazd has yielded valuable findings, which this article seeks to present. This project constitutes a historical-archaeological investigation of the mausoleum, a funerary structure built in the 8th century AH (Ilkhanid-Muzaffarid period) over the tomb of Taqi al-Din Dada Muhammad, a follower of the Pirandadiyan order and the founder of the Dadaiyya lineage.

2. Archaeological Excavations in the Southern Chamber of the Sultan Sheikhdad Mausoleum

On the southern side of the mausoleum, facing the Goldasteh Mosque, lies a small chamber that-based on extant architectural evidence-appears to be an original part of the structure. Unfortunately, in recent decades, it had been repurposed as a storage room (Fig. 10). However, in the northern corner of the chamber, sections of a tile-decorated grave, strikingly similar to those in the main burial section of the mausoleum, were observed. Excavations in this chamber were conducted in two phases (June and September 2024), supported by the Yazd Provincial Office of Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts (Azizi Kharanaghi, 2024). The first phase involved test trenches in the

northwestern and southern sections of the room, while the second phase-prompted by the significance of initial findings-extended to the complete excavation of the remaining floor area to a depth of approximately 1.5 meters, revealing the original floor level of the structure.

Designated as the "Burial Chamber," this rectangular room (814 × 439 cm) is oriented northwest-southeast and features three entrances in the northern, western, and southern walls (the northern and western entrances are blocked, while the southern entrance was likely reopened during the Qajar period). Additionally, two niches are embedded in the eastern wall, adjacent to the southern side of the main dome (Fig. 11). The excavations uncovered 14 brick and tile-decorated graves, spanning the Ilkhanid, Timurid-Safavid, and later Qajar periods, with evidence of both primary burials and secondary depositions. Most graves had been disturbed or destroyed due to later interments and unauthorized digging during the Qajar era.

3. Conclusion

What was once introduced as a storage room has now emerged as a testament to the growing attention toward archaeological studies in Yazd. Prior to excavation, the sheer diversity of architectural and archaeological data within this space was unimaginable. Following complete soil removal and the identification of the original floor level, we now confront a space that narrates historical events spanning from the Muzaffarid period to the late Qajar era in this section of Yazd's historic fabric.

Based on the findings, it can be concluded that this chamber was originally part of the main structure during its Ilkhanid/Muzaffarid construction phase in the late 7th century AH. The room featured an entrance from the main courtyard through its northern wall, another entrance in the northwest, and a mihrab in the southern wall opposite the northern entrance. The discovery of brick graves with decorative *khefteh-rasta* patterns suggests that the chamber was initially used for burials-likely of elites or individuals of significance-during this early phase.

In the subsequent Timurid-Safavid period, despite the shift to Shi'ism, historical sources confirm the continued veneration of the Dadaiyya order and Sultan Sheikhdad, as well as Sufi traditions in Yazd. During this phase, prominent figures-presumably affiliated with Sheikhdad and his followers-were buried around his mausoleum. Three tile-decorated graves, identified in the first excavation season and paralleled by similar

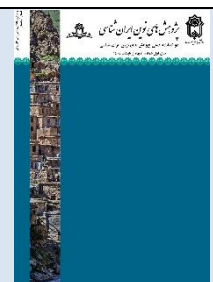
examples near Sheikhdad's own tomb, belong to this period. These graves feature hexagonal turquoise-glazed tiles on their walls, with inscribed mosaic tile borders encircling the graves and bearing repetitive *Salawat* invocations. Traces of hexagonal turquoise tiles were also found atop the graves.

The post-Safavid era, marked by Afghan dominance in Yazd and widespread sectarian conflicts, saw the deliberate destruction of inscriptions bearing the names of the Shi'a Imams from the tile borders-though the graves themselves remained intact. The chamber still maintained access to the main mausoleum, with its entrances unblocked.

By the Qajar period, heightened mortality rates and the practice of temporary burials (for later transfer to holy shrines) prompted significant

alterations to the chamber. The northern and northwestern entrances were sealed, the mihrab was breached to open a passage to the alley, and crude mudbrick partitions (2 m long, 1–1.5 m high) were erected atop the earlier Muzaffarid-era brick graves. The space was repurposed for mass burials, often disregarding Islamic burial norms, qibla alignment, and grave integrity-evidenced by frequent reopenings, corpse relocations, and the creation of ad-hoc ossuaries for human remains.

The excavations yielded diverse cultural artifacts, including intact pottery vessels and ceramic fragments from the Ilkhanid, Safavid, and Qajar periods. Notably, compelling evidence of Qajar-era folk beliefs and cultural practices emerged, including numerous objects associated with magic and sorcery.

باستان‌شناسی شهری و نقش آن در شناخت هویت تاریخی شهر، کاوش‌های باستان‌شناختی بقعه سلطان شیخداد یزد

محمدحسین عزیزی خرائقی^{۱*}، بهاره اژدري^۲، محمدحسین دهقانی^۳، مریم حسن‌زاده^۴

۱. استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
۲. دانشجوی دکتری مرمت ابنیه و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، تهران، ایران
۳. کارشناس ارشد مرمت و احیاء ابنیه و بافت‌های تاریخی گرایش حفاظت میراث شهری، دانشکده معماری، دانشگاه تهران، تهران، ایران
۴. کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

با گسترش شهرنشینی و توسعه بی‌رویه کلان‌شهرها در قرن بیستم و بیست‌ویکم، توجه به میراث مادی شهرهای تاریخی اهمیت فزون‌تری یافته است. براین اساس، باستان‌شناسی شهری به‌عنوان یک رویکرد میان‌رشته‌ای ظهور کرد که نه تنها به کاوش‌های کلاسیک در بافت شهرها می‌پردازد، بلکه با بهره‌گیری از اسناد تاریخی، تحلیل شبکه‌های شهری، سنجش از دور و سامانه اطلاعات جغرافیایی، لایه‌های پنهان تاریخی را آشکار می‌کند. این مقاله باهدف ایجاد درکی همه‌جانبه از نقش باستان‌شناسی شهری در فرآیند هویت‌بخشی به شهرهای تاریخی تدوین شده است. شهر تاریخی یزد به‌عنوان یکی از شاهکارهای معماری خشتی جهان و نمونه‌ای بارز از تطابق با محیط بیابانی، همواره کانون توجه مطالعات شهرهای تاریخی ایران بوده و بافت تاریخی آن، حافظ لایه‌های متعدد فرهنگی از ادوار مختلف است که خوانش آن‌ها مستلزم پژوهش‌های میدانی دقیق است. بقعه سلطان شیخداد، به‌عنوان یکی از عناصر شاخص این بافت، نه تنها به لحاظ کالبدی، بلکه به‌واسطه تداوم کارکردی و تقدس خود، کالبدی استثنایی برای بررسی تحولات تاریخی و مذهبی این شهر فراهم می‌آورد. کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر در بقعه سلطان شیخداد یزد (قرن هشتم هجری قمری)، گنجینه‌ای از داده‌های فرهنگی - تاریخی را از دوره ایلخانی تا قاجار آشکار ساخته است. این یافته‌ها، شامل بقایای معماری، قبور کاشی‌کاری تیموری-صفوی، ظروف سفالی و شواهد منحصربه‌فرد دفن‌های جمعی و آیین‌های مرتبط با بحران‌های دوره قاجار، این بقعه را به‌مثابه آینه‌ای تمام‌نما از تحولات تاریخی، مذهبی، اجتماعی و هویتی شهر تاریخی یزد نشان می‌دهد. این مقاله با استناد به داده‌های میدانی باستان‌شناختی بر اهمیت این اثر در شناخت لایه‌های پیچیده تاریخ یزد و نقش آن در هویت‌بخشی تاریخی در چارچوب مطالعات ایران‌شناسی تحلیل می‌کند.

اطلاعات مقاله

تاریخچه مقاله:
دریافت ۱۴۰۴/۰۴/۱۶
پذیرش ۱۴۰۴/۰۵/۱۸
(مقاله پژوهشی)
کلمات کلیدی:
باستان‌شناسی شهری
بافت تاریخی یزد
باستان‌شناسی دوره اسلامی
بقعه سلطان شیخداد
نویسنده مسئول:
محمدحسین عزیزی خرائقی
m.azizi@richt.ir

۱. مقدمه

مردم و حکومت‌هایی که حافظه تاریخی و هویت ملی ما را شکل داده و مطالعه چنین آثاری و انجام پژوهش‌های باستان‌شناختی درواقع باز کردن دریچه به هویت تاریخی این سرزمین است. به‌جرات می‌توان مطالعات باستان‌شناختی را بخشی جدایی‌ناپذیر از پژوهش‌های

بناهای تاریخی در شهرهای ایرانی به‌مثابه مخزن هویت ایرانی-اسلامی عمل کرده و هر خشت و دیوار و کاشی‌کاری آن حافظه‌ای بلندمدت از وقایع و حوادثی است که در طول زمان بر آن بنا گذشته؛ سرگذشت

تحولات مختلفی را داشته و کاوش در آن منجر به شناسایی آثار معماری مختلفی، شامل بقایای قبور آجری دوره آل مظفر، قبور کاشی‌کاری شده دوره تیموری- صفوی، بقایای سپرده‌گذاری اجساد در دوره قاجار و یافته‌های منقول متعددی شامل ظروف سفالی، کاشی‌کاری متنوع و شواهد متعددی از عقاید عامه شامل آثاری از دکانویسی و طلسم و جادو بود که بدان پرداخته خواهد شد.

۲. بیان مسأله

با گسترش شهرنشینی و توسعه بی‌رویه کلان‌شهرها در قرن بیستم و بیست‌ویکم، توجه به میراث مادی شهرهای تاریخی به‌عنوان عناصر هویت‌بخش بیش‌ازپیش اهمیت یافته است. باستان‌شناسی شهری به‌عنوان یک رویکرد میان‌رشته‌ای، نه‌تنها به کاوش‌های کلاسیک در بافت شهرها می‌پردازد، بلکه با بهره‌گیری از اسناد تاریخی، تحلیل شبکه‌های شهری و فناوری‌های نوین، لایه‌های پنهان تاریخ را آشکار می‌سازد. بقعه سلطان شیخداد به‌عنوان یکی از عناصر شاخص این بافت، با تداوم کارکردی خود امکان بررسی تحولات تاریخی و مذهبی در این بخش شهر یزد را فراهم آورده است. این مقاله باهدف بررسی نقش باستان‌شناسی شهری در شناخت هویت تاریخی یزد و تحلیل یافته‌های کاوش‌های اخیر در بقعه سلطان شیخداد، به‌دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه داده‌های باستان‌شناختی می‌توانند به درک پیچیدگی‌های هویتی و تحولات اجتماعی-مذهبی شهرهای تاریخی کمک کنند.

۳. ضرورت تحقیق

شهر یزد به‌عنوان یکی از شاهکارهای معماری خشتی جهان و نمونه بارزی از تطابق با محیط بیابانی، دارای بافت تاریخی منحصربه‌فردی است که دربردارنده شواهد فرهنگی از ادوار مختلف است. باین‌حال، علی‌رغم اهمیت این شهر در مطالعات شهری و تاریخی، پژوهش‌های باستان‌شناسی در این منطقه کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

ایران‌شناسی دانست که ما را بی‌واسطه به اعماق تاریخ می‌برد. یزد شهری کهن که باتوجه به بافت تاریخی منحصربه‌فرد آن به‌عنوان بزرگ‌ترین بافت خشتی زنده جهان در تیر ماه سال ۱۳۹۶ در فهرست آثار تاریخی جهانی یونسکو، ثبت شده است (UNESCO World Heritage Centre, 2017) (شکل ۱). شهر یزد و محلات تاریخی آن در طول زمان از قرون میانه اسلامی به‌بعد تکوین و گسترش یافتند و اکنون نیز بخش زیادی از جمعیت یزد در بافت تاریخی آن زندگی می‌کنند ولی علی‌رغم این ویژگی، متأسفانه مطالعات باستان‌شناسی در استان و شهر یزد چندان مورد توجه قرار نگرفته و بخش زیادی از اطلاعات که حاوی اطلاعات فرهنگی، تاریخی، معماری و شهرسازی، فرهنگ عامه و غیره که همگی در درک و شناخت تحولات فرهنگی-تاریخی مردمان ایران‌زمین حائز اهمیت ویژه‌ای است، بدون مطالعه، شناخت و معرفی ازبین می‌روند؛ ولی خوشبختانه در پروژه پژوهش‌های باستان‌شناسی بقعه سلطان شیخداد یزد، اطلاعات ارزشمندی به‌دست آمد که در این مقاله به معرفی آن، خواهیم پرداخت. درواقع این پروژه، پژوهشی تاریخی-باستان‌شناختی است. بقعه سلطان شیخداد، مقبره ای که در قرن هشتم هجری قمری (دوره ایلخانی-آل مظفر) بر مزار تقی‌الدین دادا محمد از پیروان پیراندادیان و پایه‌گذار خاندان دادائییه، بنا شده است. پس از ساخت این بقعه و به‌سبب اهمیت آن، در هر دوره موقوفه‌های متعددی در جوار آن ساخته شد. این مجموعه شامل، مقبره دادا محمد و حسینیه مقابل آن، معروف به سلطان شیخداد، مسجد گلدسته، مدرسه خان‌زاده، مسجد شیخداد و آب‌انبار شیخداد که در سال ۱۳۷۸ با شماره ۲۴۳۴ به ثبت آثار ملی رسیده است.

پژوهش‌های باستان‌شناسی در اتاقی به ابعاد $۵/۵ \times ۸$ متر در ضلع جنوبی این اثر با هدف مطالعه پی‌های بنا برای برنامه‌ریزی جهت مرمت و استحکام بخشی‌های آتی، انجام شد؛ ولی حین خاک‌برداری و کاوش، آثاری شناسایی شد که کلاً روند پژوهش را تغییر داد. این اتاق که از آن باعنوان اتاق تدفین یاد خواهیم کرد، از دوره اولیه ساخت آن در قرن هشتم هجری قمری در دوره آل مظفر، دوره صفوی و دوره قاجار،

شکل (۱). موقعیت جغرافیایی استان و شهر یزد (تغییر و اصلاح عزیزی خرائقی)

شکل گرفته؛ به گونه‌ای که علاوه بر تحلیل مصالح و معماری، به بررسی سبک زندگی شهری و فراموشی فضایی نیز می‌پردازد (Lowenthal, 1985: 83-85). اصول مهم این رویکرد عبارت‌اند از: لایه‌بندی فرهنگی: توجه به تأثیر متوالی تمدن‌ها و حکومت‌ها بر ساختار شهری (Schofield, 2001: 45). عامل انسان و محیط: نشان دادن نحوه انطباق ساکنان بافت شهری با محدودیت‌ها و فرصت‌های محیط فیزیکی (Anton, 2005: 14). استفاده از داده‌های جغرافیایی، مردم‌شناسی و اسناد تاریخی برای بازسازی تحولات شهری (Lowenthal, 1985: 84-85). این مبانی، چارچوب تحلیلی را برای شناسایی لایه‌های مختلف تاریخی شهر از دوره‌های اولیه تا عصر مدرن را فراهم می‌کند.

۴-۱. اهمیت باستان‌شناسی شهری در هویت‌بخشی به شهرهای

تاریخی

مفهوم هویت شهری (Urban Identity) مجموعه‌ای از ویژگی‌های مادی و معنوی است که یک شهر را از دیگر شهرها متمایز می‌کند. این ویژگی‌ها شامل معماری بومی، شبکه‌های پیچیده اجتماعی، خاطرات جمعی، اسطوره‌ها و نمادهای شهری می‌شود (Lowenthal, 1985: 48). از دیدگاه روان‌شناسی محیطی، فضاهای تاریخی و بناهای قدیمی همچون عناصر خاطره‌انگیز در ذهن ساکنان نقش می‌بندند و حس تعلق و پیوستگی را تقویت می‌کنند. باستان‌شناسی شهری با کشف و نمایش لایه‌های مختلف شهر در طول زمان، امکان «دیدن گذشته در بطن امروز» را برای شهروندان فراهم می‌کند (Schofield, 2001: 46). برای مثال، زمانی که در کاوش‌های میدان امام خمینی تهران، دیوارهای دفاعی دوره قاجار و بخش‌هایی از ارگ ناصری کشف شدند، این یافته‌ها به عنوان بخشی از حافظه جمعی شهر توسط رسانه‌ها و موزه‌های محلی معرفی شد و دوباره در روحیه شهری تزریق شد (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۹۷: ۲۸). این فرآیند موجب ارتقای آگاهی عمومی شهروندان بامشاهده شواهد مادی از گذشته نزدیک یا دور خود می‌شود و احساس مسئولیت بیشتری را نسبت به نگهداری از بافت تاریخی ایجاد می‌نماید؛ همچنین می‌تواند منجر به جلوگیری از انسداد تاریخی به دلیل مرمت‌های نابجا یا تخریب بدون بررسی باستان‌شناسی، گردد. شناسایی به موقع این نهشته‌ها به حفظ هویت تاریخی شهری منجر می‌شود (Anton, 2005, 15).

بهره‌برداری فرهنگی و گردشگری: نتایج کاوش‌های شهری، فراتر از نمایش آثار در موزه، می‌تواند در طراحی مسیرهای گردشگری فرهنگی، موزه‌های فضای باز و تجدید حیات بافت‌های تاریخی کاربرد داشته باشد (Lowenthal, 1985: 83). با بازشناسی نقش مراحل تاریخی متفاوت با بررسی نهشته‌های فرهنگی شهر، می‌توان دریافت که چگونه «شهرها به عنوان موجوداتی پویا» هویت خود را از تعامل تمدن‌ها و حکومت‌های متوالی کسب کرده‌اند. برای مثال، لایه‌های ساسانی در اصفهان، به همراه بقایای دوره آل‌بویه و سلجوقی، مجموعه

بقعه سلطان شیخداد، به عنوان یکی از عناصر شاخص بافت تاریخی یزد، نه تنها از نظر کالبدی، بلکه به دلیل تداوم کارکردی، پنجره‌ای به سوی تحولات تاریخی، مذهبی و اجتماعی این شهر است. کاوش‌های اخیر در این بقعه، یافته‌های بی‌نظیری از دوره‌های ایلخانی، تیموری-صفوی و قاجار را آشکار ساخته‌اند که شامل بقایای معماری، قبور کاشی‌کاری شده، شواهد دفن‌های جمعی و آیین‌های مرتبط با بحران‌های دوره قاجار است. این یافته‌ها نه تنها به درک بهتر هویت تاریخی شهر یزد کمک می‌کنند، بلکه نقش باستان‌شناسی شهری را در احیای حافظه جمعی و هویت‌بخشی به شهرهای تاریخی برجسته می‌سازند.

۴. باستان‌شناسی شهری^۱

باستان‌شناسی شهری یکی از زیرشاخه‌های باستان‌شناسی است که به مطالعه و تحلیل شهرها و جوامع باستانی می‌پردازد. این رشته به بررسی جنبه‌های مختلف زندگی شهری، از جمله ساختارهای فیزیکی، سازمان اجتماعی، اقتصاد، فرهنگ و تعاملات انسانی می‌پردازد که از دو روش: تحلیل داده‌های باستانی شامل استفاده از داده‌های به دست آمده از حفاری‌ها، همچون سفال‌ها، ابزارها و دیگر اشیاء، به بازسازی زندگی روزمره و فعالیت‌های اقتصادی کمک می‌کند. مطالعه متون و نوشته‌های تاریخی که می‌تواند به فهم بهتر زمینه‌های تاریخی و فرهنگی جوامع گذشته کمک کند. با گسترش شهرنشینی و توسعه بی‌رویه کلان‌شهرها در قرن بیستم و بیست‌ویکم، توجه به میراث مادی شهرهای تاریخی اهمیت فزون‌تری یافته است. بر این اساس، باستان‌شناسی شهری به عنوان یک رویکرد میان‌رشته‌ای ظهور کرد که نه تنها به کاوش‌های کلاسیک در بافت شهرها می‌پردازد، بلکه با بهره‌گیری از اسناد تاریخی، تحلیل شبکه‌های شهری، سنجش از دور و سامانه اطلاعات جغرافیایی، لایه‌های پنهان تاریخی را آشکار می‌کند (Anton, 2005: 12-15). این مقاله باهدف ایجاد درکی همه‌جانبه از نقش باستان‌شناسی شهری در فرآیند هویت‌بخشی به شهرهای تاریخی تدوین شده است.

باستان‌شناسی شهری شاخه‌ای از باستان‌شناسی است که به مطالعه بقایای مادی شهرها و تعاملات پیچیده انسان و شهر در طول زمان می‌پردازد (Anton, 2005: 12). در این رویکرد، شهر به مثابه یک بافت لایه‌لایه تلقی می‌شود که هر لایه آن نشانگر دوره‌ای از تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است (Schofield, 2001: 45). این مفهوم برخلاف باستان‌شناسی سنتی که بیشتر بر روی تپه‌ها و محوطه‌های باستانی متمرکز است، توجه ویژه‌ای به شبکه‌های زیرساختی (مانند فاضلاب، خیابان‌ها، دیوارهای دفاعی)، فضاهای عمومی (بازار، مسجد، حمام) و تغییرات معماری درون شهری دارد (Lowenthal, 1985: 82).

مبانی نظری و بین رشته‌ای باستان‌شناسی شهری از قرن نوزدهم به تدریج از دل مطالعات تاریخی و شهرشناسی بیرون آمد و در دهه‌های اخیر با تکیه بر نظریه‌های مردم‌شناسی شهری و مطالعات محیطی

در ادامه ادوار تاریخی یزد مرتبط با حوزه پژوهش (بقعه سلطان شیخداد) به‌صورت مختصر معرفی شده و سپس به کاوش‌های باستان‌شناسی انجام شده در بنای مذکور، پرداخته خواهد شد:

• **یزد در دوران آل مظفر** (سده‌ی هشتم هجری/چهاردهم میلادی)
مظفریان از نسل مهاجران عرب بودند که در دوران اولیه اسلام در خراسان مستقر شدند. در زمان هجوم ایلخانیان، غیاث‌الدین حاجی به شهر میبد آمد و فرزندانش به‌تدریج راه خود را در دولت‌های اتابکان و ایلخانیان پیدا کرده و سرانجام یزد و میبد را قلمرو و پایتخت خود قرار دادند. باوجود آنکه در این برهه اکثر نقاط ایران بر اثر حمله مغول و حکومت ایلخانی با مشکلاتی چون عدم امنیت و رکود اقتصادی همراه بود؛ اما شهر یزد به‌دلیل وجود حکومت محلی قدرتمند، موقعیت اقتصادی مناسبی داشت (نائینی، ۱۳۵۳). ازاین‌رو حکومت مظفریان را می‌توان نقطه‌ی عطفی برای تاریخ یزد تلقی کرد؛ در این دوره ساخت مدارس گسترش یافت و یزد به‌عنوان «دارالعلم» شهرت یافت (موسوی، ۱۳۸۵، ۴۵). در این دوره باروی جدیدی از دروازه قطریان تا مال میر ساخته شد و دروازه‌ها به هفت عدد: مهریجر، قطریان، ایلچی، خان، کوشکنو، مال میر، سادات و دروازه نو افزایش یافت (نائینی، ۱۳۵۳: ۶۷۳). ساخت شش برج جداگانه و حفر خندقی در بخش شمالی دیوار شهر برای محافظت از شهر و اضافه کردن برج ساعت برای هر دروازه از جمله اقدامات این دوره است (کاتب، ۱۳۵۷، ۱۵۸) (شکل ۲). به‌جز ناحیه آبشاهی که احتمالاً توسط شاه بیهی توسعه یافته، سندی بر ساخت دیگر مناطق در این دوره وجود ندارد. باین‌حال باتوجه به حضور دانشمندان، سیاست مداران و معماران در این زمان محله‌هایی چون: شاه ابوالقاسم، چارسوق، وقت الساعه، قلعه کهنه، لب خندق، سرپلک، تخت استاد، خواجه خضر، اهرستان، باغ صندل و شیخداد (سر آب نو) رونق و توسعه یافتند.

هویت را شکل می‌دهند که در طرح‌های باستان‌شناسی شهری شناسایی شده است (Schofield, 2001: 48).

۲-۴. روش‌شناسی باستان‌شناسی شهری

کاوش‌های باستان‌شناسی شهری اغلب به‌صورت پروژه‌های نجات‌بخشی انجام می‌شود که پیش از هر عملیات یا حفاری عمرانی اجرا می‌گردد که شامل مراحل از قبیل، بررسی منابع و نقشه‌های تاریخی، عکس‌های هوایی قدیمی و جدید می‌شود. انطباق لایه‌های جغرافیایی مختلف (لایه تاریخی، لایه کاربری اراضی کنونی، لایه شبکه ارتباطی) و ترسیم نقشه‌های زمانی برای نمایش تغییرات شهری، بهره‌گیری از روش‌های و رادار نفوذی برای شناسایی دیوارها، فاضلاب‌ها و سازه‌های زیرسطحی و بدون حفاری، تحلیل داده‌ها و تفسیر بافت شهری پس از جمع‌آوری داده‌های میدانی و غیرمداخله‌ای، پژوهش‌گر با استفاده از روش‌های کمی (مانند تحلیل بافت شهری با معیارهای شاخص انسجام و تراکم) و روش‌های کیفی (مطالعه متون تاریخی، مصاحبه با محلی‌ها)، به‌تفسیر چرایی تغییرات کاربری و معماری فضای شهری می‌پردازد (Schofield, 2001: 46).

باستان‌شناسی شهری حوزه‌ای کلیدی برای درک تصور تاریخی شهرها و هویت‌بخشی به بافت‌های تاریخی است. یافته‌های کاوش‌های میدانی و داده‌های غیرمداخله‌ای باستان‌شناسی شهری می‌تواند هم به غنای علمی و هم به توسعه فرهنگی و گردشگری شهرها کمک کند. در ایران، هرچند کاوش‌های موفقی در شهرهایی مانند تهران و اصفهان صورت گرفته است، اما چالش‌هایی نظیر کمبود بودجه، تعارض با طرح‌های عمرانی و فقدان مشارکت مردمی همچنان پابرجاست. باین همه، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، تقویت مشارکت جوامع محلی و به‌روزرسانی چارچوب‌های حقوقی می‌تواند آینده‌ای روشن برای باستان‌شناسی شهری در ایران رقم بزند.

شکل ۲). توسعه شهری در دوره مظفریان (UNESCO World Heritage Centre, 2017)

• یزد در دوران تیموریان (قرن ۹-۱۰ هجری/۱۵-۱۶ میلادی)
تیمور در سال ۷۹۵ هجری قمری یکی از بستگان خود را به‌عنوان فرماندار یزد منصوب کرد، اما شهروندان علیه او شورش کرده و شهر متحمل زیان‌های سنگینی شد. باوجود تمامی مشکلات و خرابی‌های به‌وجود آمده، امیر تیمور توانست صلح و آرامش را به شهر بازگرداند. باوجود اینکه مرکز حکومت تیموریان در هرات و سمرقند قرار داشت، یزد به‌دلیل موقعیت استراتژیک در مسیرهای تجاری و ثبات نسبی، مورد توجه حکمرانان تیموری مانند شاهرخ تیموری قرار گرفت. در این دوره، بناهای مهمی مانند مسجد ملا اسماعیل و تکمیل بخش‌هایی از مسجد جامع یزد ساخته شد. همچنین، یزد به‌عنوان کانون تولید پارچه‌های ابریشمی مرغوب شهرت یافت که به مناطق دوری مانند چین و اروپا صادر می‌شد (رویمر، ۱۹۸۶: ۱۲۳؛ جعفری، ۱۳۴۳: ۱۸۵). پس از او، پسرش جلال‌الدین چخماق فرمانروای یزد شد که در زمان حکومت وی، شهر به‌سرعت روبه توسعه و آبادانی نهاد و ساختمان‌های زیادی نیز احداث شد. در این دوره، بخش دیگری از شهر داخل حصار شهری قرار گرفت و برج دیگری نیز به دروازه اصلی شهر اضافه شد. همچنین چندین بازار در خارج از دروازه مهریجرده ساخته شد که پایه شکل‌گیری بازار امروزی به‌شمار می‌آید. آبادانی در این دوره بسیار کوتاه بود و پس از آن وضع شهر روبه وخامت نهاد؛ وقوع سیلی مخرب در سال ۸۶۰ این وضعیت را تشدید کرد به‌طوری‌که با آسیب رساندن به ۱۶ محله یزد و تخریب بخش گسترده‌ای از باغات، سبب شد تا حدود یک‌سوم جمعیت شهر مهاجرت کردند. منابع تاریخی مانند *ظفرنامه* شامی و *روضه‌الصفاء* میرخواند نیز به اهمیت یزد در این دوره اشاره کرده‌اند (Forbes, 2007: 156).

• یزد در دوران قاجار (۱۰۳۴-۱۱۷۴ هجری شمسی/ ۱۷۹۶-۱۹۲۵ میلادی)

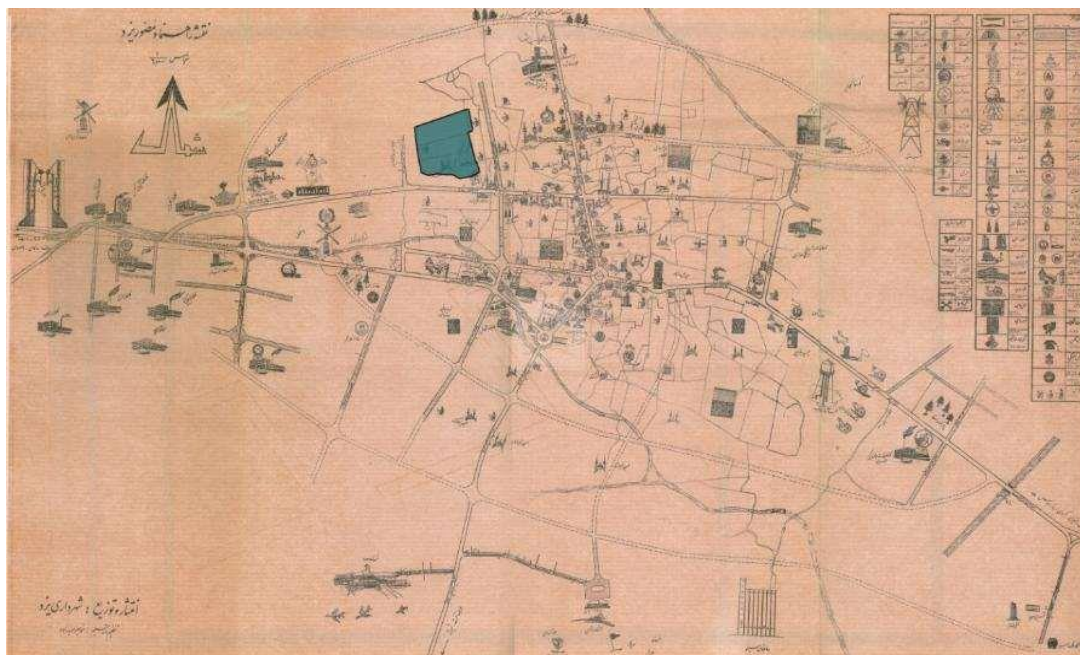
محمدتقی خان یزدی که در طول ۴۶ سال حکومت سلسله زندیه حکومت یزد را به‌طور نیمه‌مستقل در اختیار داشت در هنگامی که لطفعلی‌خان مورد تعقیب سپاهیان قاجار بود، او را به یزد راه نداد. بدین ترتیب در زمان آقا محمدخان نیز او فرمانروای یزد بود. در این دوران یزد اهمیت سابق خود را به‌دست آورد و در نیمه دوم قرن ۱۳ ق، به یکی از ۷ ایالت ایران تبدیل شد (مدرس، ۱۳۹۳). در دوره قاجار شهر به‌سوی جنوب و جنوب غربی گسترش یافت و مرکزیت شهر از مسجد جامع به میدان امیرچقماق و مجموعه خان منتقل شد. همچنین در زمان حکومت فتحعلی‌شاه حصار دور شهر یزد برای آخرین بار توسط شاهزاده محمدولی میرزا تعمیر و گسترش یافت؛ اما به‌سبب تغییر در ادوات جنگی و در نتیجه تغییر سیستم دفاعی این‌بار و هرگز شهر را به‌طور کامل دربرنگرفت. در نقشه شتالوف^۱ که در سال ۱۸۹۹ میلادی از شهر یزد تهیه شده (Schalitov, 1899)، ۸ محله در محدوده حصار کهن شهر و ۱۶ محله در میان حصار قاجاری و حصار کهن قرار گرفته‌اند؛ همچنین در این نقشه دروازه شیخداد نیز مشخص شده است که امروزی آثاری از آن برج‌مانده است (همان). در دوره قاجار، یزد به‌عنوان یکی از شهرهای مهم تجاری و مذهبی ایران شناخته می‌شد و به‌دلیل موقعیت استراتژیک خود در مسیر جاده‌های کاروانی، نقش کلیدی در تجارت بین مناطق مرکزی، جنوبی و شرقی ایران ایفا می‌کرد. این شهر به‌دلیل حضور جمعیت قابل توجه زرتشتیان و بافت سنتی خود، از مراکز مهم فرهنگی و دینی به‌شمار می‌رفت. همچنین، یزد در این دوره شاهد رونق صنایع دستی به‌ویژه تولید پارچه‌های ابریشمی و قالی بود (پاپلی یزدی، ۱۳۸۵). به‌گفته جان ر. پری در کتاب کریم خان زند (چاپ دانشگاه شیکاگو، ۱۹۷۹)، یزد در دوران قاجار به‌عنوان شهری با ثبات نسبی و اقتصاد پایدار توصیف شده است، هرچند تحت تأثیر ناآرامی‌های سیاسی و مالیات‌های سنگین دوره قاجار نیز قرار داشت (پری، ۱۳۹۵).

• یزد در دوران پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ هجری شمسی/ ۱۹۲۵-۱۹۷۹ میلادی)

یزد در دوره پهلوی شاهد تحولات زیربنایی و مدرنیزاسیون بود. با سیاست‌های تمرکزگرایانه رضاشاه، ساختار اداری یزد متحول شد و نهادهای جدیدی مانند شهرداری و ادارات دولتی تأسیس گردید.

شالتوف (Karl Schalitov) مهندس و نقشه‌بردار روسی، تهیه شده است. این نقشه به دلیل دقت در ترسیم خطوط ساحلی، بنادر، جزایر و موقعیت‌های استراتژیک منطقه، از منابع ارزشمند برای پژوهش‌های تاریخی، جغرافیایی و ژئوپلیتیکی محسوب می‌شود.

۱. نقشه شالتوف یک نقشه تاریخی مهم از خلیج فارس و مناطق جنوبی ایران است که در اواخر دوره قاجار (احتمالاً اواخر قرن ۱۹ یا اوایل قرن ۲۰ میلادی) توسط کارل

شکل (۳). یزد در دوران پهلوی و جاگذاری محله شیخداد بر آن (آرشیو شهرداری یزد)

از اصالت و یکپارچگی این مجموعه از بین رفته است و تنها قسمتی از آن باقی مانده است. یکی دیگر از نقشه‌های تاریخی که موقعیت محله شیخداد را نشان می‌دهد، نقشه شتالوف است که در سال ۱۸۹۹ میلادی از شهر یزد تهیه شده است، ۸ محله در محدوده حصار کهن شهر و ۱۶ محله در میان حصار قاجاری و حصار کهن قرار گرفته‌اند؛ در این نقشه، دروازه شیخداد مشخص شده که امروزی آثاری از آن برجای نمانده است (افشار، ۱۳۵۴، ۲۳۴) (شکل (۴)).

باتوجه به بررسی سیر تحول هسته تاریخی یزد، می‌توان گفت که محله شیخداد جزئی از باغات پیرامون هسته اصلی بوده و در خارج از یزد قرار داشته که در زمان اتابکان و سپس آل مظفر به واسطه حضور «دادا محمد»، عارف بزرگ قرن هفتم هجری قمری و ارادت حاکمان آل مظفر به ایشان اهمیت یافت؛ از اواخر دوره صفوی داخل حصار شهری قرار گرفت و دروازه‌ای در مجاورت آن ساخته شد که امروزه اثری از آن نیست و به‌طور کلی تخریب شده و در زمان پهلوی دوم با احداث خیابان سید گل سرخ تغییراتی در این محدوده شهری صورت گرفت (حسینی ابری، ۱۳۸۵). اکنون و باتوجه به طرح جامع حفاظت شهر یزد (۱۳۸۷)، محدوده بافت تاریخی به ۹ برزن کلی تقسیم شده است که این برزن‌ها به‌ترتیب قدمت عبارت‌اند از: (۱) برزن فهادان (۲) برزن گودال مصلی (۳) برزن شش بادگیری (۴) برزن گازر گاه (۵) برزن شیخداد (۶) برزن دولت‌آباد (۷) برزن گنبد سبز (۸) برزن خلف باغ (۹) برزن زردشتی‌ها (شکل (۵)).

• مجموعه سلطان شیخداد

مقبره‌ای که در قرن هشتم بر مزار داد محمد بنا شد، قدیمی‌ترین بنای برجای مانده در محله شیخداد است. پس از ساخت این مقبره و به‌سبب اهمیت آن، در هر دوره موقوفه‌های متعددی در جوار آن ساخته شد. این مجموعه شامل، مقبره داد محمد و حسینیه مقابل آن، معروف به سلطان شیخداد، مسجد گلدسته، مدرسه خان‌زاده، مسجد شیخداد و

در این دوره، راه‌سازی و گسترش شبکه ارتباطی (مانند اتصال یزد به راه‌آهن سراسری در دهه ۱۳۱۰ هجری شمسی) به رشد تجاری و صنعتی شهر کمک کرد. همچنین، تأسیس کارخانه‌های نساجی (مثل کارخانه ریسندگی و بافندگی یزد در ۱۳۱۳ ش) و توسعه مدارس جدید (مانند دبیرستان ایران‌شهر) از نشانه‌های نوسازی بودند (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۱۲). طرح اولیه خیابان یزد در سال ۱۹۳۱ میلادی تکمیل شد. این خیابان که پس از ساخت میدان پهلوی تا مسجد جامع به نام پهلوی نام‌گذاری شد؛ شهر را به دو بخش تقسیم کرد. پس از آن نیز خیابان شاه نیز از میدان شاه‌طهماسب تا میدان میرچقماق کشیده شد. در سال ۱۹۷۳ میلادی نیز خیابان سید گل سرخ احداث شد و تغییراتی را در این محدوده شهری پدید آورد (شکل (۳)).

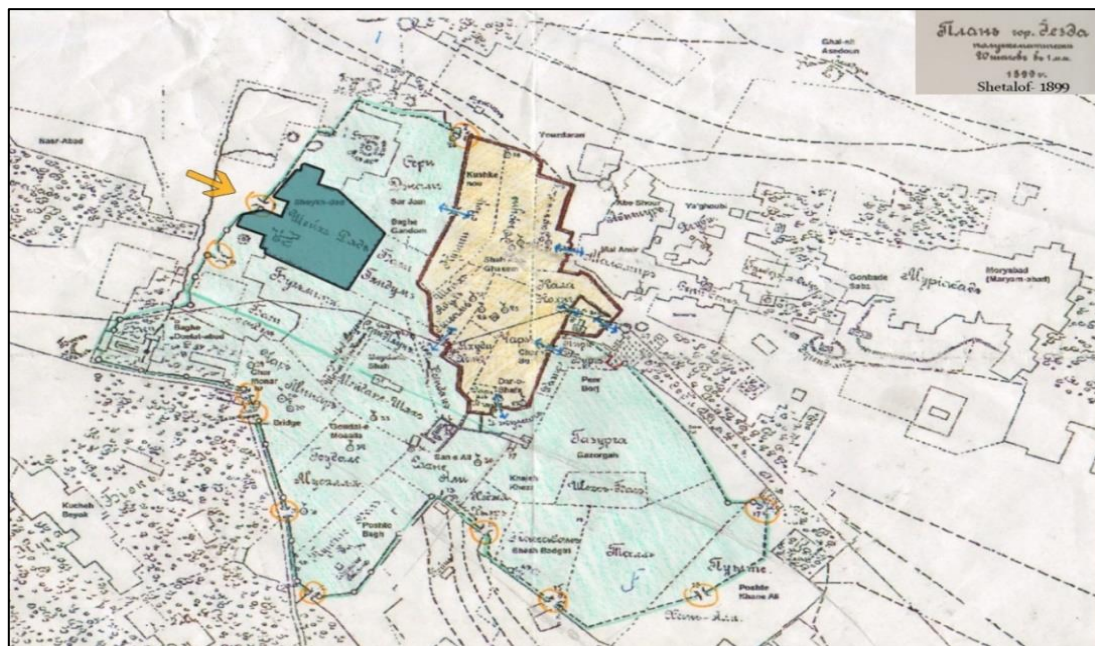
بافت تاریخی شهر یزد که گواهی بر سنت‌های فرهنگی و هویت تاریخی این شهر بوده، توانسته یکپارچگی و حیات خود را در طول نسل‌های متمادی حفظ کرده و آن را تداوم بخشد. در سال ۲۰۱۷ بخشی از این بافت با دو معیار سه و پنج به ثبت جهانی یونسکو رسید؛ از مجموع ۲۲۷۰ هکتار بافت تاریخی این شهر حدود ۲۰۰ هکتار آن به عنوان عرصه به ثبت رسیده و حدود ۹۳/۶۶۵ هکتار از آن نیز به عنوان محدوده حریم آن قرار دارد که محله شیخداد نیز در این حریم قرار دارد (UNESCO World Heritage Centre, 2017).

• محله شیخداد

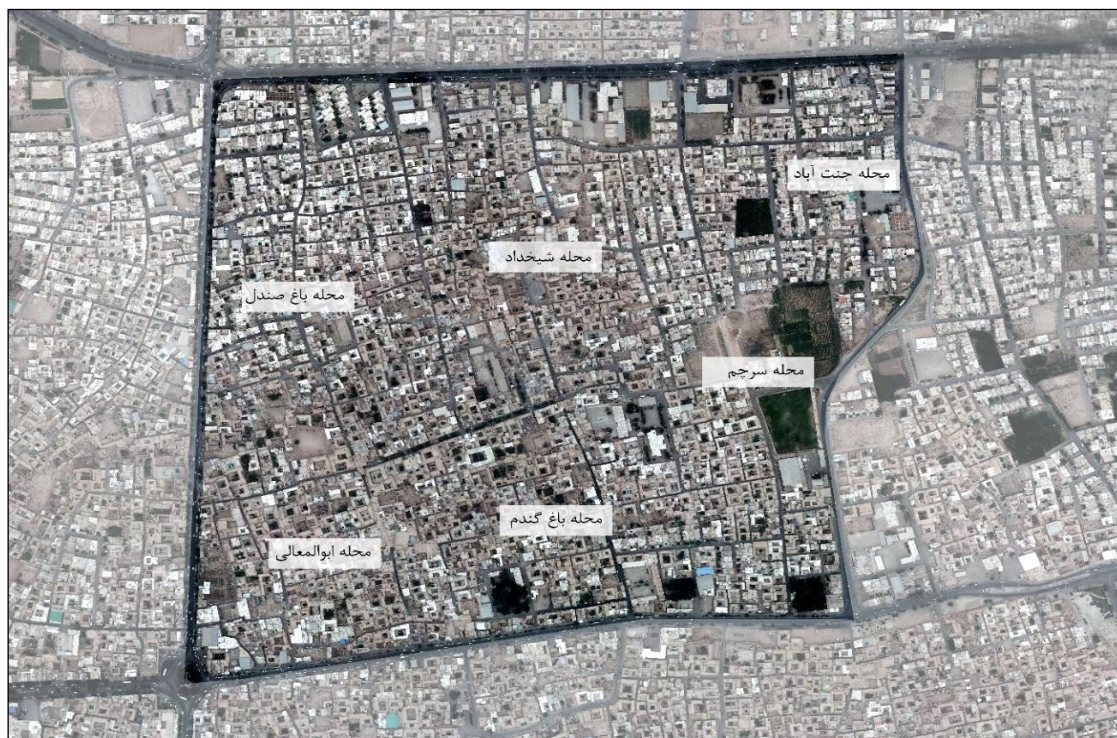
محله شیخداد که در گذشته «سر آب نو» خوانده می‌شده، یکی از قدیمی‌ترین محلات تاریخی یزد به‌شمار می‌آید. نقطه عطف در تاریخ این محله، مربوط به قرن هفتم هجری و حضور داد احمد، عارف بزرگ آن دوره در آن است که به واسطه اهمیت این حضور، در دوران صفوی نام این محله به شیخداد تغییر می‌کند. امروزه، شیخداد در محدوده حریم ثبت جهانی شهر تاریخی یزد قرار گرفته است. مجموعه سلطان شیخداد در طول دهه‌های اخیر تغییرات بسیار زیادی داشته و بخشی

به آن) که در گذشته تخریب شده بودند، در مداخلات اخیر مجدداً به آن اضافه شده‌اند. امروزه بقعه این عارف و حسینیه مقابل آن، درمیان مردم محلی به «سلطان شیخداد» معروف بوده و به‌عنوان حسینیه محلی، محل برگزاری مراسم مذهبی چون دعای هفتگی ندبه، عزاداری ماه محرم و صفر و همچنین سوگ مردم محلی و یادبود شهدای شیخداد است (رحیمی، ۱۳۹۵) (شکل (۸)).

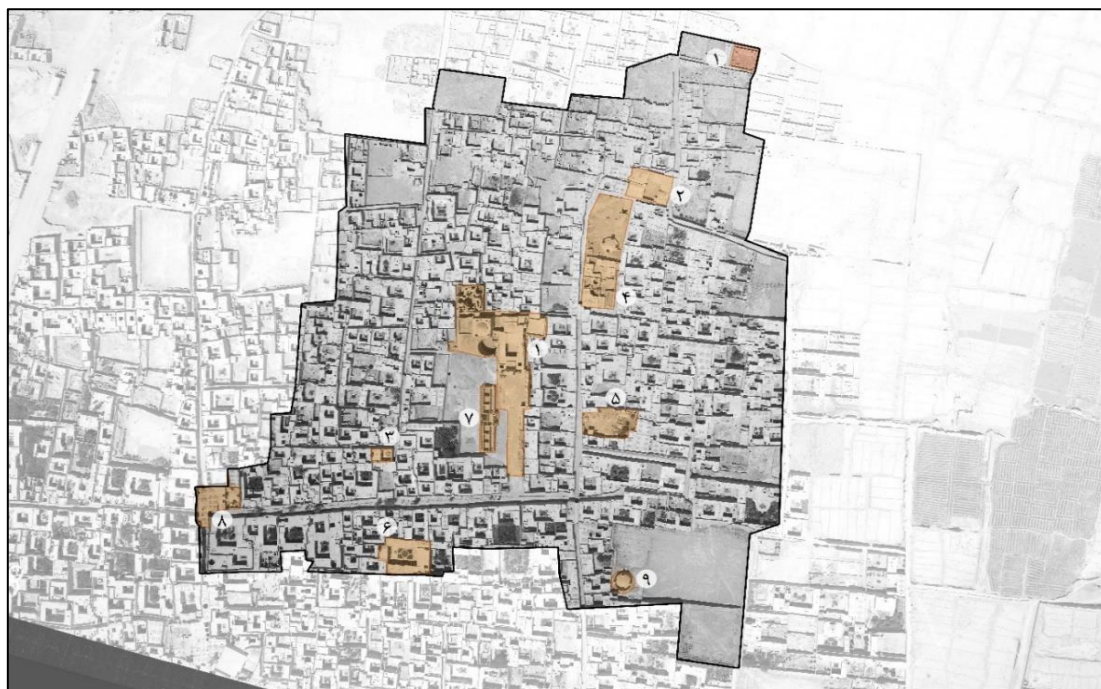
آبانبار شیخداد است. همچنین در دهه ۱۳۳۰ مدرسه‌ای در مجاورت با این مجموعه ساخته شد که پس از انقلاب به‌نام شهید چاووشیان شناخته شد. این مدرسه در ابتدای دهه ۹۰ تخریب شد و امروزه پارکی در محل آن درحال احداث است. این مجموعه در سال ۱۳۷۸ با شماره ۲۴۳۴ به‌ثبت آثار ملی رسید (شکل‌های (۶) و (۷)). در دوره صفویه، حسینیه‌ای در مجاورت با این بقعه بنا شد که تنها جداره شمالی آن تا به امروز برجامانده است و دو جداره دیگر (جداره شرقی و جنوبی متصل

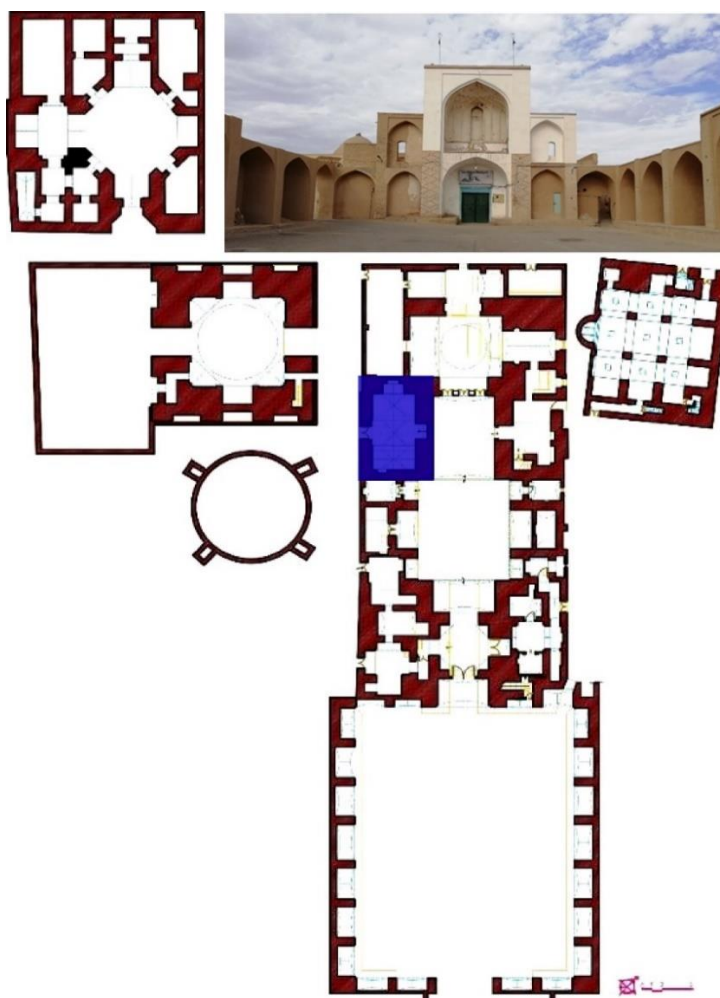
شکل (۴). موقعیت محله شیخداد بر روی نقشه شتالوف (Schalitov, 1899)

شکل (۵). جاگذاری محلات واقع در برزن شیخداد روی عکس هوایی سال ۱۳۹۴

شکل (۶). نقشه موقعیت عناصر شاخص محله شیخداد بر روی عکس هوایی ۱۳۳۵، بازترسیم: بهاره اژدری
 (۱) مجموعه سلطان شیخداد، (۲) مسجد کوفه شیخداد، (۳) مسجد نمک کوب، (۴) آب‌انبار دروازه، (۵) حمام شیخداد، (۶) مدرسه ابوالمعالی،
 (۷) مدرسه شهید چاوشیان، (۸) آب‌انبار ابوالمعالی، (۹) آب‌انبار شیخداد

شکل (۷). پلان مجموعه شیخداد و محل قرارگیری اتاق تدفین در بخش جنوبی گنبد سلطان شیخداد، یزد (دهقانی)

شکل (۸). مجموعه خانقاه بُندر آباد، یزد (عکس: مژگان پاک چشم)

• سلطان شیخداد کیست؟

تقی‌الدین دادا محمد از پیروان پیراندادیان و پایه‌گذار خاندان دادائیه است که تاریخ یزد، او را بزرگ دین و سالک راه یقین معرفی کرده و در اوصاف او چنین می‌نویسد:

هر که خاک مرقد پاک تو تاج سر نساخت

دست بر سر برد تا دستار جوید سر نیافت

(جعفری، ۱۳۴۳)

دادا محمد از مردمان اصفهان بوده که به بار پازی (جدا کردن گندم از کاه) مشغول بوده و همواره از سهم گندم خود به مردم محروم می‌بخشیده است که به سبب این لطف و بخشش راه حق بر وی گشوده شده و لقب «شیخ داد الله» یا «شیخداد» به او داده می‌شود. پس از آن و به دستور شیخ اندادیان دادا محمد به منظور ارشاد مردم راهی یزد شده و در اردکان از قریه‌های یزد در آن زمان سکونت می‌یابد. او در این دیار خانقاه‌ها و بناهای متعددی را بنا کرده که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به خانقاه بُندر آباد اشاره کرد^۱ که شیخ بیشتر عمر خود را در آن گذرانده است (مستوفی بافقی، ۱۳۴۲، ۳۲۷، جعفری، ۱۳۴۳، ۱۳۸).

به تدریج آوازه شیخ در دور و نزدیک پیچید به طوری که مریدانش از اطراف مصر، شام، حجاز و یمن به دیدار او می‌آمدند. پس از این اقدامات شیخ، گروهی از افراد شکایت او را نزد قاضی مسعود باعمران، قاضی وقت یزد بردند که مردم را گمراه می‌سازد. قاضی او را فراخواند که در نتیجه این دیدار و هم‌صحبتی خود یکی از مریدان شیخ شد و او را به اصرار به شهر یزد آورد. دادا محمد در این هنگام، چندان اعتبار و شهرت داشت که شرف‌الدین مظفر، نیای آل مظفر، در ابتدای کار خود برای آگاهی از تعبیر خوابش نزد وی رفت و در این دیدار، دادا محمد

به قدرت رسیدن او و روی کار آمدن خاندانش را پیش‌گویی کرد. (جعفری، ۱۳۴۳، ۵۴). دادا محمد خانقاهی را در سر آب نو، محله‌ای در خارج از شهر یزد، ساخت و در آنجا مستقر شد و وصیت کرد تا پس از مرگش او را در این مکان به خاک بسپارند. شیخداد به تاریخ ۷۰۰ ه. ق. در بُندر آباد فوت کرد و مریدانش او را در زیر گنبدی پشت خانقاه بُندر آباد به خاک سپردند؛ اما پس از سه روز به دستور قاضی شهاب‌الدین بن مسعود باعمران قبر او را نبش کردند و جسد شیخ به خانقاه وی در محله سر آب نو (شیخداد) امروزی آورده شد (همان، ۱۱۵-۱۱۱). پس از آن و باتوجه به اهمیت تصوف در دوره آل مظفر و احترام حاکمان مظفری به شیخ داد الله، بناها و موقوفات زیادی در این محله بنا شد که این موقوفات تا اواخر عصر صفوی تحت عنوان موقوفات مشایخ دادائیه برقرار ماند که عبدالوهاب طراز نیز به آن اشاره کرده است (طراز، ۱۳۴۱، ۳۸).

قاضی مسعود در ۷۲۶ ق / ۱۳۲۶ م مقبره و گنبدی زیبا بر مزار او بنا کرد که امروزه به نام بقعه شیخداد مشهور است (شکل (۹)). در دوره‌های بعد نیز بزرگان، امیران و نوادگان دادا تقی‌الدین هریک در اطراف مزار او عمارتی ساختند و بر ابنیه آن افزودند؛ از جمله یکی از نوادگان او به نام برهان‌الدین امیر شیخ در پایین مزار او مدرسه و صفه‌ای ساخت که از طریق دری به مزار شیخ راه داشت و بر آن کتیبه‌ای چوبی بود که اشعاری به خط خواجه عمادالدین محمود، وزیر وقت، بر آن نوشته شده بود. انتساب ساخت سی خانقاه به شیخ تقی‌الدین دادا محمد، نشان از جایگاه وی در توسعه تصوف خانقاهی دارد و خاندان دادائیه سهم قابل‌توجهی در ساخت و گسترش خانقاه‌های یزد دارند.

در تاریخ یزد آمده است: «... و هر هفته یک نوبت دروازه قطریان می‌گشوند و عورات و اطفال را بیرون می‌کردند و در روز میعاد شیخ نو، بُندر آباد، اشکدر، عزآباد، میبد و ... که در همه جا آش و نان به فقرا و ابن‌السبیل مقرر کرد و درویشان را پای افزار و میان بند بقدر به هر کس می‌داد.

۱. دادا چون از طواف کعبه بازگشت خانقاه بسیار در ولایت یزد بنا نهاد در سرآب

۳-۴. کاوش‌های باستان‌شناختی اتاق ضلع جنوبی بقعه سلطان شیخداد

در ضلع جنوبی آرامگاه و مقابل مسجد گلدسته، اتاق کوچکی قرار دارد که براساس شواهد معماری موجود، یکی از بخش‌های اصیل بنا محسوب می‌شود؛ ولی متأسفانه در دهه‌های اخیر به‌صورت انباری استفاده شده (شکل ۱۰). ولی در گوشه شمالی اتاق، بخش‌هایی از قبری کاشی‌کاری شده، کاملاً مشابه با گورهای بخش اصلی بقعه، دیده می‌شد. عملیات کاوش در این اتاق در دو مرحله در خرداد و شهریور سال ۱۴۰۳ با حمایت اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع-دستی استان یزد، انجام شد (عزیزی خراقی، ۱۴۰۳). در فاز اول گمانه‌هایی در شمال‌غربی و جنوبی اتاق حفر شد و در فاز دوم باتوجه به اهمیت یافته‌های پیشین، کل فضای باقیمانده کف اتاق به عمق حدود ۱/۵ متر مورد خاکبرداری قرار گرفت و کف اصلی بنا در این عمق، مشخص گردید. کاوش در این اتاق که به اتاق تدفین، نام‌گذاری شد منجر به شناسایی قبور آجری ایلخانی، قبور کاشی‌کاری شده تیموری-صفوی و قبور متأخرتر قاجاری به‌صورت تدفین و سپرده‌گذاری گردید. اتاق به‌صورت مستطیلی و با جهت شمال غربی-جنوب شرقی با ابعاد ۸۱۴×۴۳۹ سانتی‌متر با سه ورودی در دیواره‌های شمالی، غربی و جنوبی (ورودی شمالی و غربی مسدود شده و ورودی جنوبی احتمالاً در دوره قاجار، باز شده است) و دو طاقچه در دیواره شرقی در سمت جنوبی گنبد اصلی بنا، قرار دارد (شکل ۱۱). در مجموع ۱۴ صورت قبر آجری یا کاشی‌کاری شده شناسایی شد. بیشتر این قبور در اثر تدفین‌ها و حفاری‌های متاخر در دوره قاجار تخریب و مضطرب شده‌اند و تنها بخشی از آن‌ها سالم مانده‌اند و در ادامه به معرفی یافته‌های فرهنگی-معماری حاصل این پژوهش خواهیم پرداخت.

تقی‌الدین دادا مقابل دروازه قطریان می‌ایستاد و چون عورت و اطفال مسلمانان از دروازه بیرون کردند شیخ بفرمودی تا ایشان را به خانقاه سر آب نو بردندی» (کاتب، ۱۳۵۷: ۸۴). جایگاه تصوف و خانقاه‌ها را در دوره آل مظفر، یعنی همزمان با دوره شیخداد، این‌گونه بوده است: از قرن هفتم ه.ق. به‌بعد، تصوف مقبول عامه شد، زیرا حمله مغول تأثیری مستقیم بر این امر داشت. سرخوردگی‌های مردم باعث رونق تصوف شد. مردمانی که از همه‌جا رانده و مأیوس شده بودند به خانقاه پناه آوردند. این مسلک آن‌قدر طرفدار یافت که به‌شکل کلاسیک و علوم مدرسه‌ای درآمد و در ردیف سایر علوم آن‌زمان همچون فلسفه، کلام و فقه جای گرفت. با گذشت زمان، صوفیان گروه مهمی را تشکیل دادند و مورد احترام سایر اقشار و طبقات از عالی و عامی و محکوم قرار گرفتند و خانقاه مأمّن عمومی به‌ویژه برای فقرا و بیچارگان شد. خانقاه‌ها، محلی برای سکونت و تغذیه درویشان و مسافرخانه‌ای رایگان بود که غذا و مکانی مجانی در اختیار مسافران و غریبان و صوفیان قرار می‌داد. خانقاه، یک پدیده اجتماعی بوده که پناهگاه درماندگان و آوارگان بوده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۰: ۵۹).

نکته مهم در موقعیت قرارگیری خانقاه‌ها این بوده است که «باوجود پیوند تصوف با شهرنشینی، خانقاه‌های یزد، به‌سان دیگر مناطق، عمدتاً در قراء و قصبات وابسته به شهر جای داشتند. اگر بر پایه قصد و نیت سازندگان قضاوت کنیم، ضرورت این مهم از دید مشایخ را می‌توان در تغییر کاربری رباط‌ها به محلی در تجمع فقرا، سهولت شناسایی برای صوفیان و دوری از مسائل شهرنشینی دانست» (امامی میبیدی، ۱۴۰۱: ۲۱۴). همچنین فرزندان شیخ مورد توجه حاکمان صفوی بوده و افرادی از این خانواده در عصر صفوی نیز مصدر امور بوده‌اند که اسامی آن‌ها در جامع مفیدی ذکر شده است (مستوفی بافقی، ۱۳۴۲، ۵۶۷).

شکل (۹). مزار تقی‌الدین داد محمد (سلطان شیخداد) (عکس: اظهر نورمحمد زاد)

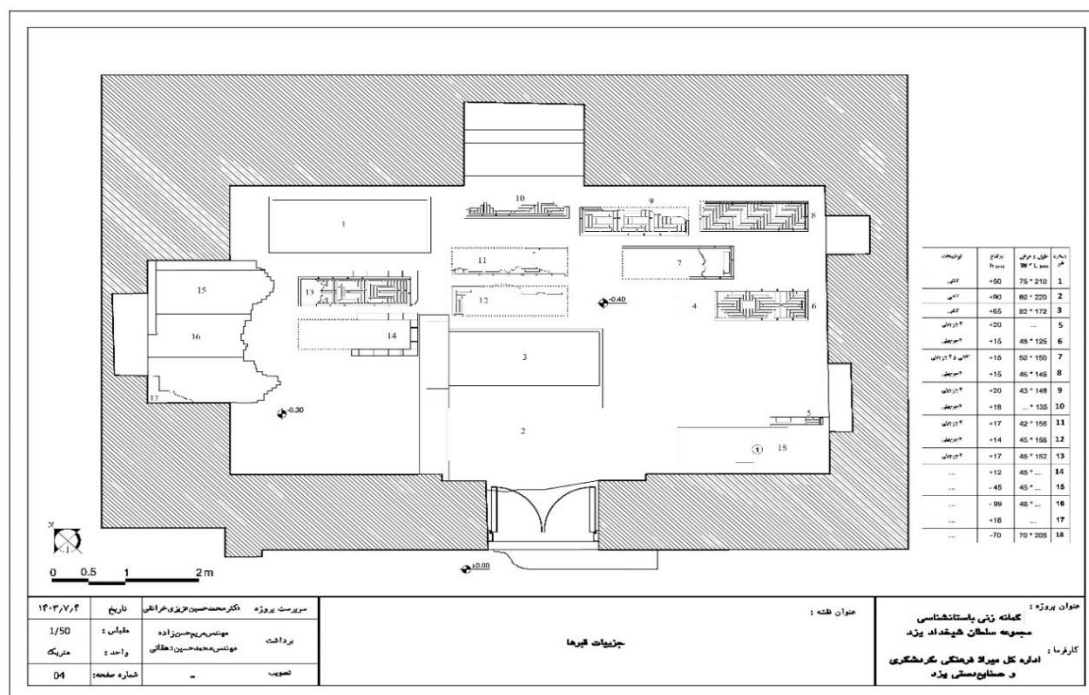
شکل (۱۰). وضعیت اتاق تدفین قبل از شروع گمانه‌زنی (دید به جنوب غربی) (دهقانی)

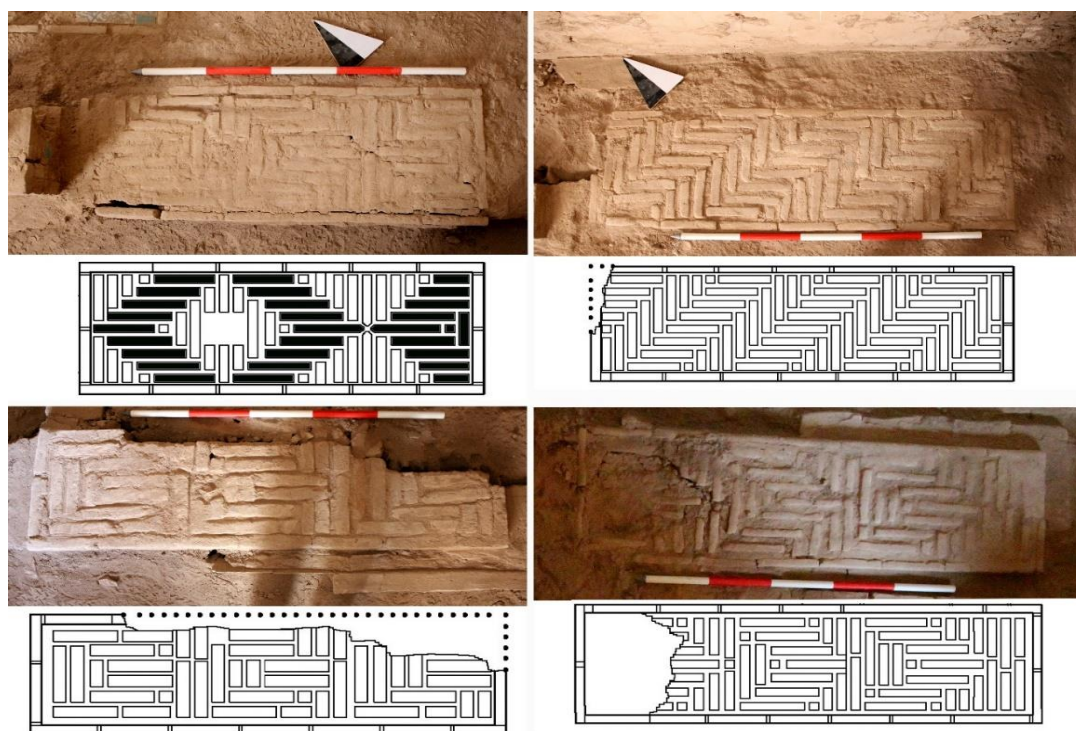
شکل (۱۱). وضعیت اتاق جنوبی بقعه سلطان شیخداد پس از اتمام کاوش و تمامی قبور شناسایی شده در کف اتاق تدفین سلطان شیخداد (دهقانی)

اصول شرعی تدفین، به خاک سپرده شده است (شکل (۱۳)).
 قبور کاشی‌کاری تیموری-صفوی: در پیرامون آرامگاه سلطان شیخداد در صحن اصلی ساختمان، قبور کاشی‌کاری شده متعددی دیده می‌شود؛ در اتاق جنوبی موسوم به اتاق تدفین نیز که موضوع این مقاله است، سه قبر کاشی‌کاری شده در زیر انباشت‌هایی که فضای اتاق را ۱/۵ متر بالا آورده بود، شناسایی شد. این قبور یکی در گوشه شمالی و دو دیگر در مجاورت دیوار جنوبی و مرکز اتاق شناسایی شد (شکل (۱۱) و (۱۲)) که به شرح زیر می‌باشند:

قبور آجری دوره ایلخانی (آل مظفر): تعداد ۹ عدد قبر آجری به ابعاد متوسط ۱۵۰×۵۰ سانتی‌متر با آجرهای نیمه شاخص مظفری به طول ۲۰ سانتی‌متر که به صورت تیغه کار شده و چیدمان خفته و راسته آن‌ها اشکالی هندسی را تداعی می‌کند، در کف اصلی اتاق تدفین شناسایی شد (شکل (۱۱) و (۱۲)). فقط ۴ عدد از این قبور تقریباً سالم هستند و بقیه یا به صورت کامل یا بخش اعظم آن در اثر فعالیت‌های تدفینی دوره قاجار تخریب شده‌اند؛ در مواردی حتی اسلکت دوره مظفری جمع شده و در جای آن شخصی از دوره قاجار بدون رعایت

شکل (۱۲). پلان نهایی اتاق تدفین بقعه سلطان شیخداد و جانمایی قبور شناسایی شده (حسن‌زاده، دهقانی)

شکل (۱۳). نمونه‌هایی از قبور آجری مظفری اتاق تدفین بقعه سلطان شیخداد (حسن‌زاده، دهقانی)

شکل (۱۴). بقایای کتیبه‌های پیرامون قبر کاشی‌کاری شده شماره ۱ (دهقانی)

اتاق نشان از عجله برای دفن مردگان و به هم زدن بقایای استخوان اجساد قبلی بوده که احتمالاً با موضوع همه‌گیر شدن بیماری وبا در دوره قاجار در یزد و مرگ‌ومیر گسترده ساکنین آن می‌تواند در ارتباط باشد. ابعاد این قبر $۶۲ \times ۸۰ \times ۲۴۵$ سانتی‌متر و به صورت مکعبی مستطیل شکل در جهت شمال غربی-جنوب شرقی از خشت و ملات گل که روی آن با کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و لاجوردی معرق‌کاری پوشانده شده، در مجاورت دیوار جنوبی اتاق ایجاد شده است (شکل (۱۱) و (۱۲)). این قبر نیز مشابه قبر کاشی‌کاری شماره ۱ بوده و کتیبه‌های آن نیز عامدانه مخصوصاً در بخش جنوبی قبر، به سمت پای متوفی، از بین رفته است. خوشبختانه کتیبه‌های معرق کتیبه‌دار پیرامون قبر کمتر آسیب‌دیده و امکان خواندن آن‌ها وجود دارد و فقط بخش‌های فوقانی آن تخریب شده است.

به نظر می‌رسد در تخریب کتیبه‌های قبور سلطان شیخداد دقت زیادی به خرج داده شده و عموماً صرفاً خطوط و نوشته‌ها از بین رفته‌اند. اندازه و شکل کتیبه قبر کاشی‌کاری شماره ۲ با شماره ۱ فرق داشته و به نظر می‌رسد بتوان آن‌را به دوره متاخرتری، منسوب کرد. پیرامون کتیبه بانام حضرت محمد (ص) آغاز شده و سپس نامه ائمه اطهار تا حضرت مهدی قائم (عج)، پیرامون قبر دور زده است و صرفاً کاشی‌های ضلع جنوبی قبر از نام امام پنجم تا امام هفتم (ع) و احتمالاً نام متوفی و تاریخ فوت آن تخریب و برداشته شده است. کتیبه پیرامون قبر به این شرح است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى وَعَلَى الْمَرْتَضَى وَالْحَسَنِ الرِّضَا وَالْحُسَيْنِ الشَّهِيدِ بِكَرْبَلَا وَعَلَى زَيْنِ الْعَابِدِينَ وَمَحْمَدٍ عَلَى

قبر کاشی‌کاری شماره ۱: این اثر در گوشه شمالی اتاق با ابعاد ۷۵×۲۱۰ سانتی‌متر به صورت مکعب مستطیلی با جهت شمال غربی-جنوب شرقی با دیوارهای خشتی که پیرامون و روی آن را کاشی‌کاری شده، ساخته شده است. کاشی‌کاری در سه سطح انجام شده؛ پایین‌ترین بخش کاشی‌های بسیار ظریف معرق ستاره‌ای شکل لاجوردی و سفید بر روی آن کاشی‌های شش‌گوش آبی فیروزه‌ای، بدون هیچ خط و کتیبه‌ای و بر روی کاشی‌های ساده آبی فیروزه‌ای، آثاری از کاشی‌های معرق لاجوردی با اسامی ائمه اطهار (صلوات کثیره) دیده می‌شود که عامدانه در زمانی پس از دوره صفوی بادقت تمام، تخریب شده‌اند (شکل (۱۴)). به نظر می‌رسد در زمان تسلط افغانه بر یزد و تشدید تعصبات حاکمان سنی مذهب جدید، عامدانه و بادقت تمام، کاشی‌های حاوی اسامی ائمه اطهار تخریب و محو شده‌اند و هیچ اثری از نام متوفی یا سال درگذشت آن وجود ندارد. قبر در فاصله حدود ۲۰ سانتی‌متری از دیوار شمالی اتاق و بر روی کف گچی اصلی بنا (دوره آل مظفر) ساخته شده است. تخریب این چینی که شواهد آن در قبور بازسازی شده داخل بقعه سلطان شیخداد نیز دیده می‌شود، حاکی از بحران‌های عمیق مذهبی در یزد قبل از قدرت‌گیری حکومت قاجار داشته است.

قبر کاشی‌کاری شماره ۲: حین خاک‌برداری در بخش شمالی گمانه و در مقابل درب ورودی اتاق، بقایایی از قبر کاشی‌کاری شده دیگری شناسایی شد. پیرامون قبر با نخاله‌ها و بقایای خشت‌های خرد شده و شکسته پر شده و بقایای انسانی در پیرامون آن دیده می‌شود. به هم ریختگی زیاد بقایای انسانی پیرامون این قبر و به‌طور کلی در این

شامل کاشی‌های شش‌ضلعی آبی فیروزه‌ای و لاجوردی معرق، اجرا شده است. ابعاد این قبر $۹۰ \times ۸۴ \times ۲۳۰$ سانتی‌متر و ارتفاع کاشی‌های موجود، ۶۲ سانتی‌متر است. فی‌مابین قبر کاشی‌کاری شماره ۲ و ۳ کاشی شده و به‌نظر می‌رسد دو قبر به‌هم مربوط و دارای لوحه سر مشترک هستند. کتیبه‌های این قبر نیز بادقت تخریب و شکسته شده و آسیب بیشتری از قبر کاشی‌کاری شماره ۲، دیده است. کتیبه این قبر نیز همانند نمونه قبلی با اسم حضرت محمد (ص) شروع و تا نام امام جعفر صادق (ع)، قابل مشاهده است؛ ولی متأسفانه کل کتیبه بخش جنوبی به‌صورت کامل ازبین رفته و صرفاً کاشی‌های آبی فیروزه‌ای باقی‌مانده‌اند. نوشته‌های این قبر بدین شکل است: «صلی علی ی مرتضی و الحسن الرضا و الحسین شهید بکربلا و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الص.....». این قبر نیز مانند دو نمونه قبلی، هیچ اثری از تاریخ یا متوفی، ندارد (شکل ۱۶). مابین این دو قبر، بقایای انسانی دیده می‌شود و نشان می‌داد که قبور قدیمی جمع و جسد جدیدی در کنار آن قرار داده شده بود.

ابن موسی الرضا و محمد النقی و علی النقی و الحسن العسکری و الحجه القائم محمد المهدی علیهم‌السلام» (شکل ۱۵)). احتمالاً برروی قبر نیز تزیینات کاشی‌های چندضلعی آبی فیروزه‌ای داشته که کاملاً ازبین رفته است. همان‌گونه که ذکر شد، قبر به‌صورت اتاقکی خشتی و به‌شکل مکعب‌مستطیل برروی کف اصلی بنا، همانند نمونه‌های دیگر، ساخته شده و می‌توان گفت قبور را ساخته‌اند و نَکندند. خشتی از روی قبر برداشته شد، در فضای داخلی جسد پوشیده در کف ساده‌ای برروی پهلوی راست و روبه قبله دفن شده و پشت کمر آن شش عدد خشت به‌صورت عمودی که یک خشت و دو پاره‌خشت برروی آن قرار دارد، برای جلوگیری از تغییر یا جابجایی جسد، قرار داده شده است.

قبر کاشی‌کاری شماره ۳: در بخش شمالی و تقریباً فاصله بیست سانتی‌متری از قبر کاشی‌کاری شماره ۲، قبری کاشی‌کاری شده دیگری مشابه نمونه‌های قبلی برروی کف اصلی بنا، شناسایی شد (شکل ۱۱) و (۱۲)). این قبر نیز به‌صورت مکعب‌مستطیل در جهت شمال غربی- جنوب شرقی با خشت ساخته شده و برروی آن تزیینات کاشی‌کاری

شکل (۱۵). کتیبه پیرامون قبر کاشی‌کاری شده شماره ۲ (دهقانی)

شکل (۱۶). مراحل کاوش قبر کاشی‌کاری شماره ۳ (دهقانی)

شرایطی وجود داشته است. در اتاق تدفین سلطان شیخداد نیز چنین محلی شناسایی شد که از آن به‌عنوان محفظه سپرده‌گذاری یاد شد (شکل ۱۸). قبر کاشی‌کاری شده که این محفظه خشتی بر روی آن ساخته شده، احتمالاً متعلق به دوره تیموری- صفوی (براساس اسامی ائمه اطهار که دورتادور آن، نوشته شده) است. در دورانی پس از دوره صفویه، احتمالاً زمان تسلط افغانه که متعصبانی سنی مذهب بودند، این قبور تخریب شده و در دوره قاجار، دوباره از این اتاق برای تدفین و سپرده‌گذاری، استفاده شده است. متأسفانه قبل از کاوش، تخریب‌های زیادی صورت گرفته بود و بقایای انسانی همان‌گونه که در شکل (۳۵) نیز مشخص است، به‌صورت انباشته و بدون رعایت هیچ اصول مذهبی و آیینی به‌صورت انباشته دیده می‌شوند. نکته جالب توجه در این بخش شناسایی یک شلوارک زنانه سالم و نو (شکل ۱۹)، در میان استخوان‌ها و همچنین یک عدد کوزه سفالی نخودی ساده بود، باتوجه به یافته‌های دیگر مرتبط با اعمال طلسم و جادو که در این محل شناسایی شد، احتمالاً بتوان قرار دادن این شلوارک زنانه را در میان استخوان‌های مردگان مربوط به‌همین سنت رایج طلسم و جادو، دانست. سنت قرار دادن کوزه سفالی کوچک حاوی آب زمزم در دوره قاجار رواج داشته و چند کوزه دیگر نیز در کاوش شناسایی شد.

سنت سپرده‌گذاری اجساد در سلطان شیخداد: در گوشه شمالی اتاق و چسبیده به دیوار شمالی آن و بر روی قبر کاشی‌کاری شده شماره ۱ (شکل ۱۱)، ساختاری خشتی مکعب‌مستطیل شکل به‌طول ۲۱۰ و عرض ۷۰ سانتی‌متر وجود دارد که بر روی آن سقف ضربی خشتی ایجاد شده که بخش شرقی سقف تا نیمه، تخریب شده بود (شکل ۱۷). همان‌گونه که قبلاً ذکر شد اصل بنای بقعه سلطان شیخداد در دوره ایلخانی (آل مظفر) ساخته شده که در آن دوره مذهب رایج، تسنن بوده است. سپس در دوره‌های تیموری و صفوی با تغییر مذهب و رواج مذهب تشیع، تغییراتی در این بنا صورت می‌گیرد و این تغییرات تا دوران قاجار ادامه داشته است. یکی از مناسک تدفین در مذهب تشیع، سنت سپرده‌گذاری اجساد متوفیان است. بدین صورت که متوفی نذر می‌کرده تا پس از مرگ، جسد او به عتبات عالیات، کربلا و نجف برده شده و در آنجا در جوار ائمه بزرگوار دفن گردد. اجساد چنین افرادی در محلی پیرامون قبرستان‌ها که در یزد از آن باعنوان «زرداب‌خانه» یاد می‌شود، نگهداری و سپس با ازبین رفتن گوشت و اعضاء، استخوان‌های مردگان جمع‌آوری و در کیسه‌های کرباسی قرار داده می‌شده و در محلی در قبرستان، به‌صورت سپرده امانت قرار می‌دادند تا به‌وسیله کاروانیان به عتبات حمل شود. به‌نظر می‌رسد این سنت در دوره قاجار در یزد بسیار شایع بوده و در بیشتر قبرستان‌ها چنین

شکل (۱۷). موقعیت و شرایط محفظه خشتی سپرده‌گذاری قبل از کاوش (دهقانی)

شکل (۱۸). محفظه سپرده‌گذاری پس از کاوش (دهقانی)

شکل (۱۹). شلوارک زنانه سالم، شناسایی شده در محفظه سپرده‌گذاری اجساد (عزیزی خرائقی)

شکل (۲۰). نمونه‌ای از تخم مرغ طلسم به‌دست آمده از اتاق تدفین بقعه سلطان شیخداد یزد (عزیزی خرائقی)

شکل (۲۱). استخوان کتف گوسفند طلسم به‌دست آمده از اتاق تدفین بقعه سلطان شیخداد یزد (عزیزی خرائقی)

شهرهای تاریخی ایران بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۵). بافت تاریخی یزد، حافظ لایه‌های متعدد فرهنگی از ادوار مختلف است که خوانش آن‌ها مستلزم پژوهش‌های میدانی دقیق است. بقعه سلطان شیخداد به‌عنوان یکی از عناصر شاخص این بافت نه‌تنها به‌لحاظ کالبدی، بلکه به‌واسطه تداوم کارکردی و تقدس خود، محملی استثنایی برای بررسی تحولات تاریخی و مذهبی این شهر را فراهم می‌آورد. کاوش‌های صورت گرفته در این بنا پنجره‌ای نوین به‌سوی این تحولات گشوده است. شواهد معماری و سفالینه‌های یافت‌شده از لایه‌های زیرین، مؤید بنیان‌گذاری این بنا در دوره ایلخانی (قرن ۸ ه.ق.) است. کارکرد اولیه آن به‌عنوان خانقاه و محل دفن عارفی بزرگ، سلطان شیخداد، با نقش اجتماعی خانقاه‌ها در این دوره همخوانی دارد. خانقاه‌ها در عصر ایلخانی نه‌تنها کانون‌های معنوی، بلکه مراکز مهم اجتماعی، اقتصادی و گاه

سنت طلسم، جادو و دعانویسی در بقایای فرهنگی کاوش بقعه سلطان شیخداد: به‌نظر می‌رسد این سنت فرهنگی در اواخر دوره قاجار در این منطقه به‌شدت رایج بوده و بقایای فرهنگی بسیاری شامل تخم مرغ‌هایی که روی آن با حروف ابجد، آیات قرآنی و حروف فارسی مضامینی را نوشته‌اند (شکل ۲۰)، استخوان کتف گوسفند که بر روی آن متن‌هایی با حروف ابجد نگارش شده (شکل ۲۱)، جاشمعی‌های کوچک گچی، شناسایی شده است. در بین عوامل رایج است که اگر دعا و طلسم در قبرستان قدیمی دفن شود، اثرگذارتر خواهد بود.

۵. بحث

شهر تاریخی یزد به‌عنوان یکی از شاهکارهای معماری خشتی جهان و نمونه‌ای بارز از تطابق با محیط بیابانی همواره کانون توجه مطالعات

مکان در حافظه جمعی مردم یزد تأکید می‌کند. داده‌های بقعه سلطان شیخداد فراتر از یک محوطه منفرد، در شناخت هویت چندلایه شهر یزد نقشی محوری ایفا می‌کند:

شهریت تاریخی^۱: این بقعه نمونه‌ای عینی از "تداوم و تحول" در شهرهای تاریخی ایران است. لایه‌های ایلخانی، تیموری-صفوی و قاجاری آن، تحولات کالبدی، کارکردی و اعتقادی یک نقطه شهری را در طول بیش از شش قرن به نمایش می‌گذارند و مفهوم "پالیمپست شهری"^۲ را به‌خوبی تجسم می‌بخشند.

هویت مذهبی-فرهنگی: بقعه، صحنه تعامل و تلفیق جریان‌های مذهبی (تسنن و تشیع) و عرفانی در طول تاریخ یزد است. تداوم تقدس آن علی‌رغم تغییرات مذهبی رسمی، گواه پیچیدگی هویت مذهبی در ایران و نقش بارز عرفان در آن است (زرین‌کوب، ۱۳۷۳: ۴۲). یافته‌های قاجاری، پنجره‌ای کم‌نظیر به‌روى واکنش‌های یک جامعه شهری تاریخی در مواجهه با بحران‌های وجودی (مرگ جمعی) باز می‌کند و ابعاد انسانی تاریخ را برجسته می‌سازد. این بعد، تاریخ‌نگاری صرفاً سیاسی-نظامی را به‌چالش می‌کشد.

بقعه و یافته‌های کاوش شده در آن، به‌مثابه اسناد ملموس و غیرقابل انکار هویت تاریخی شهر یزد هستند. آن‌ها روایتی مستند و لایه‌لایه از حیات اجتماعی، مذهبی و حتی رویارویی با مرگ در این شهر تاریخی ارائه می‌دهند (حبیبی، ۱۷۸: ۱۱). این اسناد برای هویت‌بخشی به شهروندان معاصر و فهم عمیق‌تر ریشه‌های فرهنگی آنان حیاتی است. این پژوهش، نمونه‌ای بارز از پیوند مطالعات میدانی باستان‌شناسی با اسناد تاریخی و تحلیل‌های اجتماعی-فرهنگی است. شناخت شهرهایی مانند یزد با لایه‌های پیچیده تاریخی و فرهنگی‌شان، کلید فهم تنوع و غنای تمدنی ایران زمین است (اشپولر، ۱۳۸۶: مقدمه).

۶. نتیجه‌گیری

دو فصل کاوش باستان‌شناسی و آوار برداری در اتاق تدفین واقع در ضلع جنوبی بقعه سلطان شیخداد و یافته‌های متنوع و متکثر آن، نشان از اهمیت توجه به مطالعات باستان‌شناختی در شهرهای تاریخی دارد. پروژه‌های مشابه بسیاری این‌چنینی در قالب ساماندهی یا خاک‌برداری یا مرمت بناهای تاریخی در بافت‌های تاریخی انجام می‌شود و یافته‌های بی‌نظیر مشابه یافته‌های سلطان شیخداد، بدون کمترین توجه به‌دور ریخته می‌شوند؛ داده‌های فرهنگی که هرکدام حاوی اطلاعات بسیار مفیدی درخصوص زیست گذشته انسان در ادوار مختلف در بستر جغرافیایی خویش است.

اتاقی که از آن به‌عنوان انباری یاد می‌شد؛ هم‌اکنون به‌عنوان شاخصه‌ای از توجه به مطالعات باستان‌شناسی در شهر یزد، مطرح است. داده‌های باستان‌شناختی و معماری متنوع و متعدد آن، قبل از کاوش

سیاسی بودند (لمبتون، ۱۳۷۲: ۲۱۲). ساخت چنین بنایی در یزد گواه رونق جریان‌های عرفانی و اهمیت شهر به‌عنوان یکی از کانون‌های فرهنگی ایران در این عصر است (گدار، ۱۳۶۸: ۱۸۵). سفالینه‌های ایلخانی مکشوفه، شواهد ملموس حیات روزمره در این خانقاه را ارائه می‌دهند.

علی‌رغم رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوره صفویه، داده‌های کاوش (ازجمله تزیینات معماری و به‌ویژه قبور کاشی‌کاری شده فاخر متعلق به دوره صفوی) و اسناد تاریخی نشان می‌دهد که بقعه سلطان شیخداد نه‌تنها متروک نشد، بلکه توسعه و احترام خود را حفظ کرد. این امر را می‌توان در چارچوب تمایلات صوفیانه حکومت صفوی و سیاست‌های تسامح‌آمیز نسبی آنان نسبت به برخی اماکن مقدس پیشین تفسیر کرد (هینتس، ۱۳۸۶: ۹۸). کشف قبور کاشی‌کاری شده با نقوش و کتیبه‌های زیبا، حاکی از تدفین افراد مهم و متبرک شدن هرچه بیشتر این مکان در این دوره است. این قبور خود مصداق بارز هنر و اعتقادات دوره صفوی در زمینه تدفین و زیارت هستند (پوپ، ۱۳۹۴: ۳۰۵). تداوم کارکرد این مکان گویای پیچیدگی فرآیند تحول مذهبی در ایران و نقش "حافظه مکان" در شهرهای تاریخی است (سارایونی، ۱۳۹۸: ۲۰۳).

مطالعات انجام شده به‌وضوح نشان‌دهنده توسعه کالبدی بنا در دوره قاجار و تبدیل تدریجی آن به یک مجموعه خانقاه-حسینیه است. این تحول کارکردی، انعکاسی از تغییرات اجتماعی-مذهبی جامعه ایران و به‌ویژه شهر یزد در این عصر است که در آن اماکن قدیمی با نیازهای جدید آیینی (همچون مراسم عزاداری محرم) تطبیق داده می‌شدند (ناراجی، ۱۳۵۴: ۷۲). اما یافته‌های کاوش که این پژوهش را بی‌نظیر می‌سازد، کشف شواهد گسترده دفن‌های دسته‌جمعی انسانی همراه با نشانه‌های مرتبط با طلسم و ادعیه (نظیر نوشته‌ها، اشیای خاص یا نحوه تدفین) است. تحلیل پاتولوژیک اولیه و گاه‌نگاری نسبی (براساس سفالینه‌های متأخر قاجار و یافته‌های مرتبط) این اسکلت‌ها را به یک فاجعه انسانی در بازه زمانی ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال پیش (واسط تا اواخر قاجار) مرتبط می‌سازد. شواهد تاریخی محلی و ملی از وقوع قحطی‌های ویرانگر (مانند قحطی بزرگ ۱۲۸۸ ه.ق/۱۸۷۱ م) و همچنین همه‌گیری‌های مکرر بیماری‌هایی چون وبا و طاعون در این دوره حکایت دارند (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۳۴؛ صالحی کاخکی، ۱۳۹۹: ۱۱۴).

تلاش جامعه برای مقابله با وحشت و ناتوانی در قالب توسل به اعتقادات فراطبیعی و آیین‌های محافظتی (جادو و طلسم) در کنار آیین‌های رسمی مذهبی. این داده‌ها، سند باستان‌شناختی ارزشمندی برای مطالعه "فرهنگ بحران" در ایران دوره قاجار فراهم می‌کند (فلور، ۱۳۸۶: ۱۵۶). انتخاب این بقعه مقدس به‌عنوان محل دفن قربانیان، حتی در اوج بحران باردیگر بر تقدس عمیق و نقش پناه‌بخشی این

1. Historical Urbanism

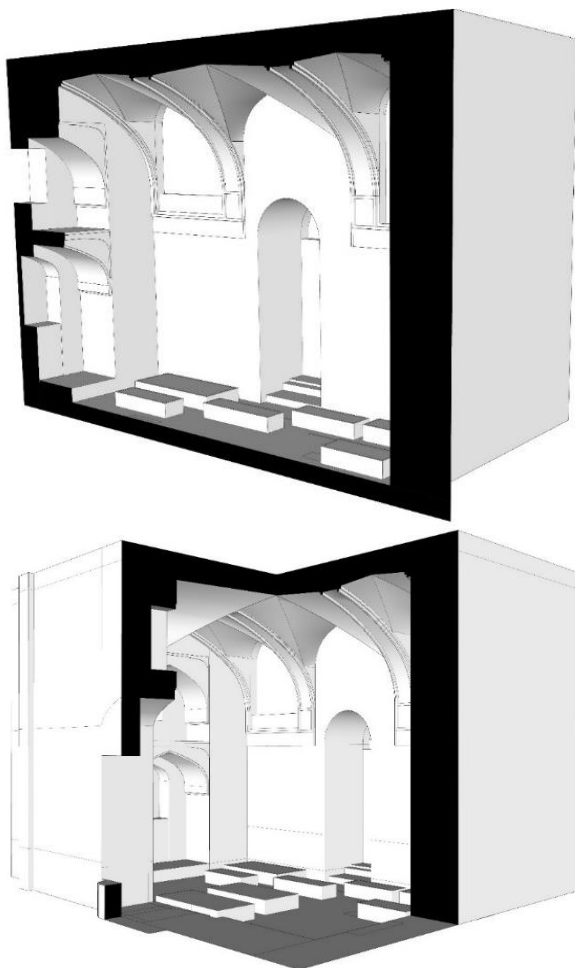
۲ مفهوم پالیمپست شهری (Urban Palimpsest) یک استعاره قدرتمند در مطالعات شهری، باستان‌شناسی شهری و برنامه‌ریزی شهری است که برای توصیف لایه‌بندی

تاریخی و فرهنگی شهرها به‌کار می‌رود. این مفهوم به شهر به‌عنوان یک سند نوشته‌شده‌ای نگاه می‌کند که در طول زمان بارها پاک و دوباره نوشته شده، اما ردپای نوشته‌های قبلی همچنان قابل مشاهده است (Boito, 2017).

است. پس از دوره قاجار و تاکنون از این اتاق به‌عنوان انباری و محل انباشت نخاله‌ها و هر چیز اضافی تبدیل شده بود که قبل از کاوش در این اتاق، محل کاملاً تخلیه و به‌حالت اولیه برگشت داده شد.

از این کاوش‌ها بقایای فرهنگی متنوعی از قبیل ظروف سفالی سالم و قطعات سفالی متعدد از دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار به‌دست آمده است؛ علاوه‌براین یافته‌ها، شواهد بسیار جالبی از سنت‌های فرهنگی و خرافه‌پرستی مردم در دوره قاجار شناسایی شده که شامل بقایای متعددی از آثاری است که با سحر و جادو در ارتباط است. تخم‌مرغ‌هایی با نوشته‌هایی با حروف اَبجد و آیات قرآن و احادیث، استخوان کتف گوسفند با حروف اَبجد که همگی حاکی از طلسم و تعویذ هستند؛ در این محل شناسایی شده که نشان‌دهنده عقاید عامیانه مردم در دوره قاجار است.

بقعه سلطان شیخداد یزد، به‌مثابه یک "مکان تاریخی زنده"، آرشپوی منحصربه‌فرد از تاریخ شش قرن شهر یزد را درخود نهفته دارد. کاوش‌های باستان‌شناسی در این مکان، نه‌تنها مراحل مختلف توسعه کالبدی و تحول کارکردی آن را روشن ساخته، بلکه شواهد بی‌بدیلی از حیات اجتماعی، اعتقادات مذهبی و عرفانی، و به‌ویژه رویارویی جامعه با بحران‌های ویرانگر در دوره قاجار را آشکار کرده است (شکل (۲۲)).

شکل (۲۲). بازسازی سه‌بعدی اتاق تدفین بقعه سلطان شیخداد و محل قبور شناسایی شده در اتاق (علی طحان پور)

قابل تصور نبود. امروزه پس از خاک‌برداری کامل و شناخت کف اصلی بنا، با فضایی مواجه هستیم که گویای وقایع تاریخی است که از دوره آل‌مظفر تا اواخر دوره قاجار در این بخش از بافت تاریخی شهر یزد در جریان بوده است. به‌صورت کلی براساس یافته‌های موجود می‌توان چنین نتیجه گرفته که این اتاق در دوره ساخت بنا، دوره ایلخانی/آل‌مظفر در اواخر قرن هفتم هجری قمری، بخشی از خود بنا بوده که درب ورودی آن از صحن اصلی به دیوار شمالی اتاق باز می‌شده؛ ورودی دیگری نیز در بخش شمال غربی وجود داشته و محرابی در دیوار جنوبی و مقابل ورودی شمالی، قرار داشته است. شناسایی قبور آجری با تزیینات خفته و راسته نشان می‌دهد از اتاق در دوره اولیه ساخت خود؛ به‌عنوان محل تدفین احتمالاً بزرگان و افراد خاصی استفاده می‌شده که این قبور آجری به آن اشخاص تعلق داشته است.

در دوره بعدی، یعنی دوران تیموری-صفوی علی‌رغم تغییر مذهب به تشیع، ارادت به سلسله دادایه و سلطان شیخداد و به‌طور کلی فرّص صوفیانه در یزد بنابه تأیید منابع تاریخی، همچنان وجود داشته و در این دوره نیز بزرگانی که احتمالاً به سلطان شیخداد و پیروانش قرابت داشته‌اند، پیرامون آرامگاه وی به‌خاک سپرده شده‌اند؛ سه قبر کاشی‌کاری شده که در فصل نخست شناسایی شد و نمونه‌های مشابه آن که در پیرامون آرامگاه خود سلطان شیخداد نیز قابل مشاهده است، مربوط به این دوره هستند. دیواره این سه قبر با کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ شش‌گوش تزیین شده و بر روی آن و لبه قبر، از کاشی‌های معرق کتیبه‌دار که دور تا دور قبر را دربر گرفته و شامل «صلوات کثیره» است، استفاده شده؛ شواهدی از استفاده از کاشی‌های شش ضلعی فیروزه‌ای بر روی قبر نیز دیده شد.

به‌نظر می‌رسد در دوران پس از صفویه و تسلط افغانه در یزد و منازعات مذهبی گسترده بین فاتحان و مردم محلی، اسامی ائمه اطهار از روی لبه قبور کاشی‌کاری شده تخریب شده؛ ولی به خود قبر آسیبی نرسیده است. در این دوره همچنان این اتاق به فضای اصلی بقعه راه داشته و ورودی آن، مسدود نشده بوده است.

در دوره قاجار به‌دلیل شدت مرگ‌ومیر و نیاز به دفن اجساد به‌سرعت و همچنین رواج سنت سپرده‌گذاری اجساد برای انتقال به عتبات عالیات، در اتاق تدفین ضلع جنوبی بقعه سلطان شیخداد، تغییراتی صورت می‌گیرد؛ بدین صورت که ورودی‌های شمالی و شمال غربی مسدود شده و محراب اتاق شکافته و راه به کوچه باز می‌شود، دیوارک‌های خشتی به‌طول دو متر و ارتفاع یک تا یک‌ونیم متر هم‌راستا با قبور کاشی‌کاری شده و بر روی قبور آجری دوره قبل (آل‌مظفر) ایجاد و از فضا برای دفن حجم زیادی از مردگان، عموماً بدون در نظر گرفتن اصول مذهبی تدفین و رعایت جهت قبله، باز کردن مکرر قبور و جابجایی اجساد برای قرار دادن، اجساد جدید و ایجاد صندوقچه‌های خشتی سپرده‌گذاری بقایای انسانی استفاده می‌شده است. جالب اینکه برای پر کردن قبور ساخته شده به‌دلیل نبود خاک در خود محل، از نخاله‌های ساختمانی که حاوی بقایای فرهنگی متنوعی از قبیل سفال، سرقلیان، استخوان، پارچه و تکه‌های خشت و گچ بوده، استفاده شده

شماره ۱۵، ۲۳۱-۲۱۱.

Doi.10.22034/AHDC.2021.2237.

- [۶] باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، (۱۳۵۰). *خاتون هفت قلعه*، انتشارات ابن سینا، تهران.
- [۷] پاپلی یزدی، محمد حسین، (۱۳۸۵). *تاریخ اجتماعی یزد در عصر قاجار*، انتشارات امیر کبیر، تهران.
- [۸] پاپلی یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۸). *تاریخ تحولات سیاسی- اجتماعی یزد در دوره پهلوی*، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- [۹] پری، جان. ر.، (۱۳۹۵). *کریم خان زند*، ترجمه محمد سعید اردستانی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- [۱۰] پوپ، آرتور اپهام، (۱۳۹۴). *سیری در هنر ایران*، ترجمه نجف دریابندری، چاپ سوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- [۱۱] پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات سروش دانش.
- [۱۲] جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۴۳). *تاریخ یزد*، به کوشش ایرج افشار، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- [۱۳] حبیبی، محسن، (۱۳۷۸). *از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن*، تفکر و تأثر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- [۱۴] حسینی ابری، سید حسن، (۱۳۸۵). *تاریخ یزد: از آغاز تا انقلاب اسلامی*، انتشارات اندیشمندان یزد، یزد، ۲۳۴-۲۳۷.
- [۱۵] رحیمی، محمدرضا، (۱۳۹۵). *پژوهشی بر بقاع متبرکه یزد*، انتشارات یزدشناسی، یزد، ۱۱۲-۱۱۸.
- [۱۶] رویمر، هانس روبرت، (۱۹۸۶). *تاریخ ایران دوره تیموریان*، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات جامی، تهران.
- [۱۷] زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۳). *دنباله جستجو در تصوف ایران*، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- [۱۸] سارایونی، مجتبی، (۱۳۹۸). *حافظه مکان و هویت شهری: مطالعه موردی شهر یزد*، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
- [۱۹] سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی ایران، (۱۳۹۷). *گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی در میدان امام خمینی (توپخانه) تهران*، تهران: دفتر پژوهش‌های باستان‌شناسی. صفحات ۲۷-۲۹، ۴۰-۴۲.
- [۲۰] صالحی کاخکی، احمد، (۱۳۹۹). *بحران و حیات شهری در ایران عصر قاجار: قحطی، بیماری و واکنش‌ها*، نشر تاریخ ایران، تهران.
- [۲۱] طراز، عبدالوهاب، (۱۳۴۱). *کتابچه موقوفات یزد*، به کوشش ایرج افشار، تهران.
- [۲۲] طرح جامع حفاظت شهر یزد، (۱۳۸۷). *طرح جامع حفاظت شهر تاریخی یزد*، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، معاونت میراث فرهنگی، تهران.
- [۲۳] عزیزی خراנקی، محمد حسین، (۱۴۰۳). *گزارش فصل دوم گمانه‌زنی به‌منظور خواناسازی مجموعه سلطان شیخداد، یزد*، با همکاری محمدحسین دهقانی، بهاره اژدري، مریم حسن‌زاده،

یافته‌هایی چون قبور مظفری، تیموری-صفوی، سفالینه‌های شاخص دوره‌های مختلف، بقایای تدفینی و اشیای مرتبط با دعا و طلسم در دوره قاجار، این محوطه را به کانونی بی‌بدیل برای مطالعه "تداوم و تحول" در شهرهای تاریخی ایران، "پیچیدگی هویت مذهبی"، و "فرهنگ بحران" تبدیل می‌کند. پژوهش حاضر، بااستناد به داده‌های میدانی و منابع معتبر، بر اهمیت این بقعه در شناخت لایه‌های عمیق هویت تاریخی شهر یزد و غنابخشی به مطالعات ایران‌شناسی تأکید دارد. حفاظت، مستندسازی دقیق و تحلیل‌های میان‌رشته‌ای بیشتر (ازجمله مطالعات DNA، پاتولوژی باستان‌شناختی و تحلیل متون طلسمات) بر روی این یافته‌ها، افق‌های جدیدی را در درک ما از تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران خواهد گشود. این اثر ملی شایسته توجه ویژه در برنامه‌های حفاظتی و معرفی شهر تاریخی یزد است.

سپاسگزاری

پژوهش‌های باستان‌شناسی بقعه سلطان شیخداد یزد مرهون حمایت‌های مدیرکل، جناب آقای رستگاری و معاون وقت میراث فرهنگی جناب آقای شاکری، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی استان یزد است. هیات امناء محترم بقعه سلطان شیخداد و به‌خصوص جناب آقای علی نمک‌کوبی، حامی این پروژه بوده‌اند. روند مطالعاتی که بر روی این بقعه صورت گرفته، یک روند مستمر است که از سال ۱۳۹۷ آغاز شده و همچنان ادامه دارد. می‌توان پژوهش‌های باستان‌شناسی بقعه سلطان شیخداد را در ادامه کارگاه خوانش جداره تاریخی این بقعه دانست که در سال ۱۴۰۱ توسط گروه مردم‌نهاد «به اضافه» برگزار شده و داده‌های آن کارگاه موجب توجه به این اتاق شد و اقدامات اولیه جهت انجام باستان‌شناسی را فراهم آورد. از اعضای گروه باستان‌شناسی شیخداد: سیما زارع، مهدیه نخودی‌زاده، اظهر نورمحمدزاد، امین اخوان و علی طحان‌پور کمال تشکر و امتنان را دارم. **تعارض منافع:** نویسندگان در نگارش این مقاله به اخلاق علمی و پژوهشی پایبند بوده و هیچ‌گونه تضاد منافی بین آن‌ها وجود ندارد.

کتاب‌نامه

- [۱] اسکندر بیگ، منشی، (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، جلد ۲، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- [۲] اشیپولر، برتولد، (۱۳۸۶). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی* (جلد ۱ و ۲)، ترجمه جواد فلاطوری، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- [۳] افشار، ایرج، (۱۳۵۴). *یادگارهای یزد*، جلد دوم، انجمن آثار ملی، تهران، ۲۳۸-۲۳۴.
- [۴] افضل‌الملک، غلامحسین، (۱۳۶۱). *افضل‌التواریخ*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، نشر تاریخ ایران، تهران.
- [۵] امامی میبیدی، داوود، (۱۴۰۱). *واکاوی معماری خانقاه‌های تاریخی یزد*، نشریه علمی معماری اقلیم گرم و خشک، سال دهم،

- [۲۹] لمبتون، آن. کی. اس. (۱۳۷۲). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد مغول*، ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گستره.
- [۳۰] مدرس، علی، (۱۳۹۳). *معماری شهر یزد دیروز، امروز- فردا*، مترجم نصرالله سرمدی، نشر یزدا.
- [۳۱] مستوفی بافقی، محمدمفیدبن محمود، (۱۳۴۲). *جامع مفیدی*، چاپ ایرج افشار، تهران.
- [۳۲] موسوی، سید محمدکاظم، (۱۳۸۵). یزد در عهد آل مظفر، *مجله‌ی باستان‌شناسی و تاریخ*، سال بیستم، شماره‌ی ۲۵، ۴۵-۶۰. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- [۳۳] ناراجی، احسان، (۱۳۵۴). *پیرامون شهر اسلامی، مجله هنر و مردم*، شماره ۱۵۴ و ۱۵۵: ۶۸-۷۶.
- [۳۴] نائینی، محمد جعفر بن محمد حسین، (۱۳۵۳). *جامع جعفری*، به کوشش ایرج افشار، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، شماره ۱۰۸، تهران.
- [۳۵] هینتس، والتر، (۱۳۸۶). *تشکیل دولت ملی در ایران: حکومت آق قویونلوها و ظهور دولت صفوی*، ترجمه کیکاوس جهاننداری، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

References

- [1] Afshar, I. (1975). Yadegar-ha-ye Yazd [Monuments of Yazd]. *Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli*, 2, 234–238. [In persian]
- [2] Afzal al-Mulk, G. (1982). *Afzal al-Tawarikh [The Most Excellent of Histories]*. Edited by Mansoureh Ettehadiyeh & Sirus Sa'dvandian. Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In persian]
- [3] Anton, Brigitte. (2005). Urban Archaeology: Understanding the Historical City, *Journal of Urban Archaeological Research*, 12- 15.
- [4] Azizi Kharanaghi, M. H. (2024). *Report on Test Trenching for Documentation of Sultan Sheikhdad Complex, Yazd*. Unpublished report. (With M. H. Deghani, B. Ajdari, M. Hassanzadeh, S. Zare, M. Nakhodizadeh, V. Aghaei, A. Esmaili). Archaeological Research Center Library. [In persian]
- [5] Azizi Kharanaghi, M. H. (2024). *Report on the Second Season of Test Trenching for Documentation of Sultan Sheikhdad Complex, Yazd*. Unpublished report. (With M. H. Deghani, B. Ajdari, M. Hassanzadeh, A. Nourmohammadzad, A. Tahhanpour). Archaeological Research Center Library. [In persian]
- [6] Bastani Parizi, M. E. (1971). *Khatun-e Haft Qaleh [The Lady of Seven Fortresses]*. Tehran: Ebn-e Sina. [In persian]
- [7] Boito, C., (2017). The Urban Palimpsest: A Model for the Analysis of Historical Cities. *Journal of Urban History*, 43(5), 819–837. DOI: 10.1177/0096144217712994. (<https://doi.org/10.1177%2F0096144217712994>).
- [8] Chardin, J., (1720). *Voyages en Perse*. Amsterdam: Jean Louis de Lorme.

- اطهر نورمحمد زاد، علی طحان‌پور، کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- [۲۴] عزیزی خرائقی، محمد حسین، (۱۴۰۳). گزارش گمانه‌زنی به‌منظور خواناسازی مجموعه سلطان شیخ‌داد، یزد، با همکاری: محمدحسین دهقانی، بهاره اژدری، مریم حسن‌زاده، سیما زارع، مه‌دا نخودی‌زاده، وحید آقایی، ابوالفضل اسماعیلی، کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- [۲۵] فلور، ویلم، (۱۳۸۶). *سلامت مردم در ایران قاجار: بیماری و درمان در ایران سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی*، ترجمه ایرج نبی‌پور، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی بوشهر، بوشهر.
- [۲۶] کاتب، احمد بن حسین بن علی، (۱۳۵۷). *تاریخ جدید یزد*، مصحح ایرج افشار، انتشارات امیرکبیر، نوبت دوم، تهران.
- [۲۷] کاستلز، مانوئل، (۳۸۰). *عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ (جلد ۱: ظهور جامعه شبکه‌ای)*، ترجمه احد علیقلیان و افشین خاکباز، انتشارات طرح نو، تهران.
- [۲۸] گدار، آندره، (۱۳۶۸). *آثار ایران (جلد ۴)*، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- [9] Emami Meybodi, D. (2022). An Analysis of the Architecture of Historical Khanqahs in Yazd. *Journal of Architecture in Hot and Dry Climates*, 10(15), 211–231. [In persian] doi:10.22034/AHDC.2021.2237.
- [10] Floor, W. (2007). *Public Health in Qajar Iran: Disease and Healing in 19th- and 20th-Century Iran*. Translated by Iraj Nabipour. Bushehr: Bushehr University of Medical Sciences Press. [In persian]
- [11] Golombek, L., & Wilber, D. (1989). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton University Press.
- [12] Habibi, M. (1999). *Az Shar ta Shahr: Tahili-ye Tarikhi az Mafhum-e Shahr va Sima-ye Kalbodi-ye an [From Shar to City: A Historical Analysis of Urban Concepts and Form]*. Tehran: University of Tehran Press. [In persian]
- [13] Hinz, W. (2007). *The Formation of the National State in Iran: The Aq Qoyunlu and the Rise of the Safavids*. Translated by Keykavus Jahandari. Tehran: Elmi va Farhangi. [In persian]
- [14] Hosseini Abri, S. H. (2006). *Tarikh-e Yazd: Az Aghaz ta Enqelab-e Eslami [History of Yazd: From Origins to the Islamic Revolution]*. Yazd: Andishmandan-e Yazd, 234–237. [In persian]
- [15] Iranian Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization (2018). *Report on Archaeological Excavations at Imam Khomeini Square (Tupkhaneh), Tehran*. Tehran: Office of Archaeological Research, 27–29, 40–42. [In persian]
- [16] Ja'fari, J. b. M. (1964). *Tarikh-e Yazd [History of Yazd]*. Edited by Iraj Afshar. Tehran. [In persian]
- [17] Katib, A. b. H. b. A. (1978). *Tarikh-e Jadid-e Yazd [The New History of Yazd]*. Edited by Iraj Afshar.

- 2nd ed. Tehran: Amir Kabir. [In persian]
- [18] Lowenthal, David. (1985). *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 82 - 85.
- [19] Manz, Beatrice Forbes, (2007). *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [20] Monshi, E. (1971). *Tarikh-e Alam-ara-ye Abbasi [World-Adorning History of Abbas]*. Vol. 2. Tehran: Amir Kabir. [In persian]
- [21] Mostowfi Bafqi, M. (1963). *Jame'-e Mofidi [Mofidi's Compendium]*. Edited by Iraj Afshar. Tehran. [In persian]
- [22] Mousavi, S. M. K. (2006). Yazd in the Muzaffarid Era. *Journal of Archaeology and History*, 20(2), 45–60. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage. [In persian]
- [23] Naini, M. J. b. M. H. (1974). *Jame'-e Ja'fari [Ja'fari's Compendium]*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In persian]
- [24] Naraq, E. (1975). On the Islamic City. *Honar va Mardom*, 154–155, 68–76. [In persian]
- [25] Pope, A. U. (2015). *A Survey of Persian Art. Translated by Najaf Daryabandari*. 3rd ed. Tehran: Elmi va Farhangi. [In persian]
- [26] Schalitov, K., (1899). *Topographic Map of Yazd City*. Russian Military Archives.
- [27] Schofield, John. (2001). Urban Archaeology, Museums and the Future of the Past. *Springer*, 45 - 48.
- [28] Taraz, A. (1962). *Ketabcheh-ye Mowqfat-e Yazd [Register of Yazd's Endowments]*. Edited by Iraj Afshar. Tehran. [In persian]
- [29] UNESCO World Heritage Centre, (2017). *Historic City of Yazd*. [Online] Available at: <https://whc.unesco.org/en/list/1544>.
- [30] Yazd Comprehensive Conservation Plan (2008). *Comprehensive Conservation Plan for the Historic City of Yazd*. Tehran: Iranian Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization. [In persian].